

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на 06.10.2022 г. на разширено заседание на Катедра Археология при СУ „Св. Климент Охридски“, протокол № 8/06.10.2022 г.

Дисертационният труд е в обем от 501 страници, в две части – текст и приложения. Текстовата част съдържа 232 страници авторски текст и 29 страници библиография. Текстът включва увод, седем глави, заключение и списък на използваната литература. Приложенията са организирани в три части, общо 239 страници.

Приложение I представлява текстов и илюстративен каталог на малките керамични артефакти от ранната бронзова епоха от Горнотракийската низина. Съставен е от 225 каталожни единици, общо 196 страници.

Приложение II съдържа 11 карти на разпространение на основните групи малки керамични артефакти от Горнотракийската низина, както и техните най-важни паралели от съседни територии, общо 11 страници.

Приложение III съдържа табла с фото и графични изображения на малки керамични артефакти от Горнотракийската низина и техни паралели от Централна и Източна Европа, Анатолия, Егея и Средиземноморието. Организирано е в една част, общо 29 табла/страници.

Защитата на дисертацията ще се проведе на .....2023 г. от ..... часа, на открито заседание на научното жури в състав:

1. проф. д-р Красимир Петров Лещаков (СУ – ИФ)
2. проф. д-р Тотко Нейков Стоянов (СУ – ИФ)
3. доц. д-р Стефан Цветков Александров (НАИМ, БАН)
4. доц. д-р Явор Димитров Бояджиев (НАИМ, БАН)
5. доц. д-р Христо Димитров Попов (НАИМ, БАН)

Резервни членове на научното жури:

1. доц. д-р Даниела Стефанова Стоянова (СУ – ИФ)
2. проф. дин Иван Бонев Гацов (НБУ)

Увод	3-21 стр.
Цели и задачи. Методи.....	3-5 стр.
Терминология. Дефиниция.....	5-9 стр.
Въведение в проблематиката.....	10 стр.
Териториален и хронологически обхват.....	10-17 стр.
Изворова база.....	17-18 стр.
Глава I. Историография	19-29 стр.
Глава I. 1. Преглед на проучванията	19-28 стр.
Глава I. 2. Проблеми на проучванията	28-29 стр.
Глава II. Антропоморфни фигури (Разпространение; Археологическа среда на откриване; Технологични и типологически характеристики; Хронология; Паралели; Интерпретация; Анализ и заключение).....	29-35 стр.
Глава III. Зооморфни фигури (Разпространение; Археологическа среда на откриване; Технологични и типологически характеристики; Хронология; Паралели; Интерпретация; Анализ и заключение).....	35-37 стр.
Глава IV. Керамични котви и куки (Разпространение; Археологическа среда на откриване; Технологични и типологически характеристики; Хронология; Паралели; Интерпретация; Анализ и заключение).....	37-39 стр.
Глава V. Керамични брадви (Разпространение; Археологическа среда на откриване; Технологични и типологически характеристики; Хронология; Паралели; Интерпретация; Анализ и заключение).....	39-41 стр.
Глава VI. Керамични модели на колела (Разпространение; Археологическа среда на откриване; Технологични и типологически характеристики; Хронология; Паралели; Интерпретация; Анализ и заключение).....	42-44 стр.
Глава VII. VARIA	45-50 стр.
Заключение – малките керамични артефакти в Горнотракийската низина през ранната бронзова епоха	50-63 стр.
Карти	66-75 стр.

УВОД

Обект на изследване в настоящата дисертация са малки керамични предмети от периода на ранната бронзова епоха. По традиция в историографията те се разглеждат като съставна част от материалната култура на населението през този период и се свързват с различни проявления на неговата духовна култура. Откриват се в различни контексти при регулярни археологически проучвания, но до този момент по различни причини не са били изследвани в цялостен план в българската историография. Техните формално-типологически характеристики са разнообразни. Тук могат да бъдат изброени антропоморфни и зооморфни фигури, котви и куки, модели на брадви и на колела, миниатюрни съдове, амулети, плочки, „питки“, топчета. В ранните периоди на развитието на изследванията на бронзовата епоха в България тези находки могат да бъдат определени като единични. Значителното увеличаване на техния брой през последните няколко десетилетия, дава възможност да бъде направен опит за обобщаването и систематизирането на тази вече немалобройна група, нейното каталогизиране и по-детайлно изследване и анализиране.

ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ. МЕТОДИ

Цел на настоящия дисертационен труд е да се изследват и анализират малките керамични артефакти. Да се обясни тяхното място и значение в духовната и материална култура в Горнотракийската низина през ранната бронзова епоха.

С оглед на изпълнението на целта и на очертаното състояние на проучванията и формулираните проблеми свързани с *малките керамични находки*, в настоящата дисертация са поставени следните задачи:

1. Събиране, систематизиране и каталогизиране на всички, открити при теренни проучвания до настоящия момент, известни и достъпни представители на групата на **малките керамични находки** от Горнотракийската низина от периода на ранната бронзова епоха.
2. Определяне на техните технологични, типологически и метрични характеристики.
3. Анализиране на техния археологически контекст, коментиране на находките/масов материал, с който са били открити.
4. Определяне на тяхната относителна/абсолютна хронология, посочване на евентуални вътрешни за Горнотракийската низина или по-отдалечени паралели.

5. Да се предложи възможно обяснение за причините и пътищата на тяхната поява.
6. Предлагане на интерпретация за тяхната употреба.
7. Да се установи дали съществува връзка между отделните групи находки и ако да, по какъв начин те са били свързани.
8. Да се установи дали е съществувала връзка между малките находки с други елементи на материалната култура (включително импортни предмети).

Прегледът на основните мнения и течения при анализа на малките находки, очертаните проблеми в историографията и систематизирането на основните цели и задачи определят методите за тяхното постигане. Те са съобразени със спецификите на изследваните предмети, както и със структурата на предложената работа.

За нуждите на настоящата дисертация са приложени следните методи:

I. Формално-типологически;

II. Картографски;

III. Стратиграфски анализ;

IV. Контекстуален анализ;

V. Сравнителен анализ;

Предложената методология изисква извършване на следната работа:

1. Съставянето на подробен каталог, включващ цялата необходима информация за изследването им – контекст, размери, описание, предварителна хронология; фото и графични илюстрации, библиография.
2. Обособяване на вътрешни групи в рамките на малките керамични артефакти, като се анализират техните формално-типологически особености.
3. Изграждане на примерна класификационна система (или причисляването им към вече съществуващи такива) за всяка от групите, при която предметите да бъдат систематизирани (по тип, подтип, вариант и пр. – доколкото запазеността /състоянието и броят на артефактите позволяват това).
4. Определяне на географското им разпространение и допълнително картографско отразяване на аналогични артефакти, с които имат съответствия.
5. Сравнителен анализ с аналогични и синхронни (ако е възможно) материали от съседни територии, свързан с посочване на паралелите при отделните групи артефакти.

6. Посочване на възможностите за интерпретация на предметите. Това включва: разглеждане на аналогични находки, анализиране на археологическата им среда на намиране, както и извеждане на изводи на база направената съпоставка между тях.

Някои от посочените методи са били следвани при анализирането на отделни находки, или групи от находки при предишни изследвания.

ТЕРМИНОЛОГИЯ. ДЕФИНИЦИЯ

Изпълняването на основната цел на изследването, чрез реализиране на поставените задачи и избрана методология изисква обособяване и дефиниране на обекта на изследване – кои предмети попадат в групата на малките керамични артефакти, с какви термини се обозначават и каква е тяхната дефиниция.

В чуждестранната литература липсва ясно дефинирана терминология за „малки керамични предмети“. В изследванията те *a priori* са възприети, като част от т.нар. small finds/small clay finds, objects, artefacts. Не са посочени критерии за тяхното обособяване в категорията „малки находки“. Същевременно терминът small finds, kleine Funde се е превърнал в *terminus technicus*, който е донякъде еklekтичен като съдържание и изисква аргументация при всяко конкретно изследване.

В публикациите на известни селищни центрове от ранната бронзова епоха в Анатолия и Гърция, те са поместени в отделни части. Примери за това са Ситагри, Сервия, Аргиса, Певкакия, Атинска агора, Норшун тепе, Бейчесултан, Алишар тепе, Алишар хююк, Кушура-Карахисар, Тарзус, Терми, Полиохни, Афродизия, Троя, Кастанас и Дермичихююк. В някои публикации, находките присъстват единствено с подробно описание в каталог, както е при Караташ. Малките находки са представени разделени и групирани в зависимост от броя, материала, от който са направени и обособени по формално-типологически критерии. Този начин на представяне на различни групи археологически материали (извън масовият керамичен материал, сечивата и инструментите) е традиционен подход за чуждестранните школи и литература.

В България подобен похват към изследването на тази група от паметници, досега не е бил възприет.

За отбелязване е, че в публикациите липсват дефиниции и определения на това какво е малка находка или предмет, като са представени единствено методологични критерии на базата, на които те са обособени, като отделен масив и обект на

изследване. Така например за Демирчихююк е отбелязано, че малките находки често са пренебрегвани във вече публикувани обекти, докато при Бейчесултан за малките артефакти (наречени там *small objects*) е посочено, че за разлика от керамичните прешлени за вретено, броят им е твърде малък и не заслужават хронологическо детерминиране, а са описани единствено според тяхната употреба. Не е отразено дали те са консолидирани по метрични, формално-типологически или други характеристики и особености. Въпреки това групирането и колективното им представяне, разглеждане и анализиране е възприето, като еталон в научната им обработка и не е било подлагано на детайлна обосновка.

В редица публикации, за термина, използван за артефакт/artifact, са предложени сходни по смисъл дефиниции: предмети, направени или променени от човешка дейност; движими находки, като каменни инструменти, керамика, метални оръжия. В други издания, са представени по-широки определения, но по същество те кореспондират с горенаписаното – всеки предмет (писмен извор/текст, сграда, контейнер, устройство, жилище, орнамент, керамика, инструмент, оръжие, произведение на изкуството) направено, повлияно, използвано, променено и модифицирано от човешко същество. Подобно е съдържанието и в друг вид източници – академични платформи, като например Citrusgenealogy.

Далеч по-ограничени са съществуващите дефиниции за значението на „*small finds*“. В речника на Б. Кипфер, малките находки/*small finds* са артефакти, които могат да бъдат премествани и транспортирани, което е твърде общо. В подобна дефиниция могат да попаднат огромен спектър от артефакти. В различни археологически школи терминът може да се срещне с нееднородно значение. В изследванията на американски учени всички предмети като посочените, могат да са *small finds*, докато във Великобритания се прави разлика между *finds* и *small finds*. В обекти, при които са открити няколко предмета, всеки от тях може да бъде *small find*, докато в обекти с по-интензивно количество находки, „*малките*“ са специфични, необичайни или дори неклассифицируеми. Същото определение е представено и в академичната платформа Citrusgenealogy. Според В. Пика “*small finds*” са малки предмети, откривани при археологически проучвания. Те са с разнообразно предназначение и са изработвани от различни материали. Голяма част от тези находки не са открити интактни, което значително затруднява тяхното идентифициране, интерпретиране и функционално определяне. Според авторката, от малките находки може да се извлече *културна* и *икономическа* информация. Тези предмети са важни, защото дават представа за

всекидневния живот на хората и общността, като тяхното изследване би помогнало при изучаването и интерпретирането на археологическите обекти. Изследователката посочва четири групи, на които се разделят малките находки. Според материала, от който са изработени, те са метални, костни, стъклени, каменни и глинени. Подобни са дефинициите и в по-ранни или по-късни публикации за отделни обекти (напр. Бейчесултан, Сервия).

В досегашните научни съчинения върху ранната бронзова епоха от Горнотракийската низина, отсъстват комплексни изследвания, тясно фокусирани върху малки предмети, направени от глина. Липсва терминология, която да дефинира или предложи заместващ термин на *small finds/small objects*. Причините за това могат да бъдат различни. От една страна може да се предположи, че по различни причини този проблем е останал встрани от интереса на изследователите. От друга, не може да се отрече, че за продължителен период от време групата на тези находки, в разглеждания тук териториален и хронологически обхват, не е била многобройна и поне в началото възможностите за тяхното сравнение, обобщение и анализ не са предлагали особени перспективи. С натрупването на немалко находки през последните десетилетия перспективата за обобщение и систематизация вече изглежда по различен начин и този проблем може да бъде преодолян. Същевременно въвеждането им в научно обръщение зависи от възможността за тяхното коректно идентифициране – т.е. да може да се определи „*кое какво е*“. Това е обусловено и от съществуващите аналогични находки от други обекти от съседни територии, с които да се корелират – контекстуално, хронологически и интерпретативно.

Очертаните в предходните пасажи определения за „малки находки“ и съществуващи в българската историография празнини, изискват да предложи нова, вътрешна (за нуждите на дисертационния труд) дефиниция и терминология.

Названията „*керамични находки*“ или „*предмети направени от глина*“ не се изключват помежду си, а са взаимозаменяеми. Те се отнасят за находки, при направата на които, за изходен материал е използвана глина (глинено тесто), която се моделира, украсява и изпича (керамични, теракотени и пр.).

Изразът „*глинени находки*“ се използва за предмети, моделирани от глина, оставени единствено да изсъхнат, без изпичане. Сред материалите включени в настоящата дисертация, отсъстват находки с подобни технологични характеристики. Поради това този израз тук е изключен от употреба.

В настоящата дисертация *Малки находки* е комплексно название за група/групи предмети, обединени по няколко признака – **А)** материал от който са изработени; **Б)** размери/метрични характеристики; **В)** форма и тип; **Г)** функционалност – т.е. дали са утилитарни или имитативни и какво е предназначението им; **Д)** контекст (когато има данни за наличието на такъв).

А) Материал. Според материала на направа, находките от ранната бронзова епоха в Горнотракийската низина, могат да се обособят в четири групи – метални, каменни, керамични, костни. В настоящия дисертационен труд обект на изследване са керамичните находки. Следвайки примера от публикациите на редица съседни на Горнотракийската низина обекти в Югоизточните Балкани, Анатолия и Егея, наименованието **малки керамични находки** се отнася за следните: предмети свързани с тъкане и предене – *прешлени* и *тежести* (за стан); *антропоморфни* и *зооморфни фигури*; *котви* и *куки*; модели на *брадви* и *колела*; *миниатюрни съдове*; *плочки*; *амулети* и *топчета*; неопределими – единични предмети с различаващи се от изброените до тук форма и функция. Първата група от керамичните находки – *прешлени* и *тежести* – тук не е обект на изследване.

Б) Размери / Метрични характеристики. В дисертационния труд са включени няколко групи малки керамични находки, които отчетливо се различават по размери, а в някои случаи последните варират в рамките на една и съща група предмети (както се наблюдава при кермичните модели на колела). Така например най-малките предмети (топчета и пулчета) са с размери от 0,5–1,0 см до 2–3 см, а най-големите са с размери (височина, ширина или диаметър) до 10–15 см (керамични модели на куки или колела). Поради това не могат да се възприемат „стандартни“ размери за находките включени тук. За целите на дисертацията по отношение на размерите под „малки находки“ са приети всички предмети с минимални размери от 0,5 до 1,0 см и максимални размери ненадвишаващи 15–16 см (като последните са изключения за групите, към които принадлежат).

В) Функционалност и Г) Форма и тип. Тези критерии са използвани методологически, като компоненти за описание при обработката и научния анализ на малките предмети. Въз основа на резултатите базирани на тези критерии малките находки са определени като такива и са направени сравнения с други възприети

класификационни схеми. По тази причина тези критерии са възприети и в настоящата докторска теза.

Д) **Контекст на откриване.** Контекстът, когато има такъв, може да се използва като критерий, служещ за интерпретацията на находките, както и за определяне на тяхната относителна хронология, посредством данните от намерения масов археологически материал. Също така и за корелация с други примери включващи сходна археологическа среда и съпътстващи материали (съдове, инструменти, сечива и пр.).

Дефинирането на малките керамични находки, открити в района на Горнотракийската низина през ранната бронзова епоха, в една тематична група, се извършва по няколко общи характеристики. Първата от тях е материалът, от който са направени. Следващите са, че те са обединени по отношение на тяхното географско разпространение, археологическа среда и хронологически характеристики, там където има сведение за такива. Основният свързващ фактор е, че те представляват неделима част от материалната и духовна култура през посочената епоха, чието изучаване без тях би било непълно и ограничено. Малките керамични находки са част от всекидневието на древното население. Те вероятно са отразявали не само културните и икономически достижения на общността, а и духовните.

Главните проблеми свързани с проучването, анализа и интерпретацията на тази група от находки през ранната бронзова епоха в Горнотракийската низина са:

Честата липса на информация за археологическия контекст, в който са откривани или недостатъчен запис на данните свързани с контекста на находките, когато такъв е наличен; високата фрагментираност, която затруднява разпознаването и идентификацията им, недостатъчна обнародваност на артефактите. Споменатите проблеми, от своя страна се отнасят към следващото ниво на изучаване на *малките керамични артефакти* – за тяхната интерпретация и определянето на ролята им в живота на хората.

Малките керамични находки се характеризират с голямо видово разнообразие (фигури, модели, амулети). Въпреки това могат да бъдат анализирани заедно. Подобни системи от артефакти представляват репертоарът от керамични съдове (фрагменти), сечивата, инструментите, оръжията и ювелирните изделия, откривани на обекти, характерни за периода. Те подлежат на същите подходи и методология, прилагани при изучаването на споменатите групи археологически материали.

ВЪВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМАТИКАТА

Възприемането и изясняването на вътрешна, за дисертационния труд терминология и дефиниции водят до формулирането и систематизирането на основните проблеми свързани с малките керамични артефакти.

Малките керамични артефакти от ранната бронзова епоха рядко са били обект на изследване и задълбочено разглеждане в българската научна книжнина. Анализирани на подобни находки се среща в публикации на проучвания на селища от ранната бронзова епоха, в които са намирани подобни находки. Досега не е правен анализ за евентуалната връзка на „малките находки” с други елементи на материалната и духовната култура.

Основните подходи, които са възприети при изучаването на тези предмети в чуждоезичната литература, са свързани със съставяне на обща типологическа схема, определяне на хронологическите граници на съществуването на различните предмети, изграждане на модели за интерпретирането им, или определяне на функционалността им. Тези три подхода маркират трите историографски етапа на изследванията на предметите принадлежащи към т.нар. „малки находки”.

В съвременните проучвания нивото на изследване на тези предмети е свързано с изграждане или реконструиране на вътрешни социални структури на обществото, определяне на ролята на половете в общността, възрастови изменения и инициация на индивидите. Това е възможно, благодарение на два фактора – наличието на голям брой находки от различните групи малки предмети и тяхното изследване и систематизиране в типове, категории, култури.

Към проблематиката около малките артефакти, може да се прибавят и въпросите относно началния момент, причините за появата и съответно (въз)произвеждането на всички коментирани предмети от Горнотракийската низина. Тяхната поява се регистрира в ранните фази на ранната бронзова епоха.

ТЕРИТОРИАЛЕН И ХРОНОЛОГИЧЕСКИ ОБХВАТ

Представените по-горе проблеми и въпроси, предполагат прецизно определяне и обосноваване на избора на териториалните и хронологическите рамки на изследването.

Териториален обхват

Избраният териториален ареал на изследването обхваща Горнотракийската низина. По дефиниция тя заема обширна площ от около 6000 км² и е разположена между

Средна гора и Родопите, които са нейни граници, съответно на Север и Юг. Източните ѝ граници са Светиилийските и Манастирските възвишения, които я отделят от планината Сакар.

Физикогеографските и морфохидрографските особености на областта дават основание, тя да бъде разделена на два основни дяла – Пазарджишко-Пловдивско поле и Старозагорско поле. Пресечната точка между тези два субрегиона, е в най-стеснената част между Чирпанските възвишения и родопския рид Драгойна. Пловдивско-Пазарджишкото поле е с плосък релеф и се отводнява от р. Марица и нейните средногорски и родопски притоци. Източната част на Горнотракийската низина е заета от Старозагорското поле, в което преобладава хълмистият релеф на долината на р. Сазлийка.

Изборът на Горнотракийската низина, като територия на изследване се обуславя от нейните природни, релефни и климатични характеристики, позволили възникването, благоприятното развитие и разрастване на селищния живот в миналото. Тя се отличава с ясно културно райониране, което се запазва валидно и през началото на бронзовата епоха. В споменатия ареал са регистрирани и проучени най-голям брой селища (селищни могили, открити селища, еднослойни селища) от периода на ранната бронзова епоха, голяма част от които са били обитавани и през по-ранните хронологически периоди. В тези селища се констатира и най-висока концентрация на находки – обект на изследване в дисертацията.

Извън териториалният обхват на Горнотракийската низина остават важни за изследването обекти – Момчилград, Казанлък, Крън. Въпреки това, те се вписват в културната среда на изследвания ареал. Освен сходствата при малките керамични артефакти от селищните могили при Казанлък и Крън и при откритото селище при Михалич се забелязват редица елементи, присъщи за селищните центрове Езеро и Ситагри (която е един от основните обекти, при който са открити голям брой паралели на изследваните в дисертационния труд находки). Поради тази причина, материалите от селищата при Момчилград, Казанлък и Крън са включени в каталога и аналитичните части на изследването.

В аналитичните части и извън каталога са споменати малки керамични артефакти от по-отдалечени ареали на съвременните български земи – Попската могила, Оряхово, Османкин дол, Китен (антропоморфни фигури), Езерово (зооморфна фигура), Перник, Джулюница (модели на брадви), Сливница (модели на колела). Тези

от тях, които са били достъпни са представени в таблата към приложенията на дисертационния труд.

Хронологически обхват

Хронологическият обхват, възприет в дисертацията за изследването на разглежданата група артефакти е ранната бронзова епоха. В българската литература е възприето триделното деление на ранната бронзова епоха – на три основни етапа. Те са: ранна бронзова епоха I (РБЕ I) – етап Езеро; ранна бронзова епоха II (РБЕ II) – етап Михалич; ранна бронзова епоха III (РБЕ III) – етап Св. Кирилово. Абсолютните стойности на тези субпериоди са синтезирани от Я. Бояджиев и С. Александров. Представени са по-долу в табличен вид.

В дисертационния труд са включени и находки от Гълъбово и Биково, които вероятно могат да се датират в средната бронзова епоха. Тяхното разглеждане в настоящето изследване е поради близостта, която имат с анализирания артефакти, датирани в ранната бронзова епоха.

ТАБЛИЦА 1

Бояджиев 2003	I^a фаза–Езеро 3250/3200– 2950/2900 г. пр. Хр.	II^a Фаза Михалич 2950/2900– 2600/2500 г. пр. Хр.	III^a Фаза Нова Загора/Юнаците 2600/2500–2200/2000 г. пр. Хр.	средна бронзова епоха 2200/2000– 1600/1550 г. пр. Хр.
Александров 2018	I^a–II^a Фаза Езеро и Михалич	3200/3100– 2500/2400 г. пр. Хр.	III^a Фаза–Свети Кирилово 2500/2400–2200/2100 г. пр. Хр.	средна бронзова епоха
Alexandrov 2020	I фаза Езеро 3500–2900 г. пр. Хр.	II фаза Михалич 2900–2500/2400 г. пр. Хр.	III фаза Свети Кирилово 2500/2400 – 2200/2100 г. пр. Хр.	Гълъбово 2200/2100 – 1600/1500 г. пр. Хр.

За пръв път триделната структура на ранната бронзова епоха е предложена от В. Миков. В следствие следват различни хронологически схеми за продължителността на всеки един от етапите. Периодично в литературата са правени обобщения на различните варианти за хронологическите рамки на трите етапа.

Мненията за началото на ранната бронзова епоха в българските земи варират в широк времеви диапазон от 3500 до 2750 г. пр. Хр. През този историографски етап за финала на ранната бронзова епоха и началото на средната бронзова епоха мненията са почти единодушни и се покриват взаимно – около 1900 г. пр. Хр.

Сред основополагащите мнения в процеса на определяне и формулиране на периодизацията и хронологията на ранната бронзова епоха в българските земи е това на Р. Катинчаров. Още в началото на изследването си той посочва, че бронзовата епоха се дели на три етапа, като показва конкретните хронологически стойности на всеки от етапите: 2750–1900 г. пр. Хр. – за ранен етап на бронзовата епоха; 1900–1500 г. пр. Хр. – за среден етап на бронзовата епоха и 1500–1200 г. пр. Хр. за късен етап на бронзовата епоха. В статията си авторът посочва, че за определянето на хронологическите граници на всеки от подпериодите важна роля имат специфични „черти и елементи”, които е разгледал последователно. Отбелязани са и са описани характеристиките на селищата, керамиката, металът и погребалните обичаи през ранната бронзова епоха. В по-късна статия Р. Катинчаров повтаря почти напълно мнението изразено в предходното си проучване за продължителността на всеки от етапите на ранната бронзова епоха. Впоследствие Р. Катинчаров запазва мнението си за триделната структура на периодизацията на бронзовата епоха, но коригира само хронологическите измерения на подпериодите. Тяхната последователност според по-късните варианти е както следва: Първият етап от ранната бронзова епоха е поставен около 3200–2000/1900 г. пр. Хр.; вторият етап е със стойности 2000/1900–1600/1500 г. пр. Хр.; третият етап – 1600/1500–1200/1150 г. пр. Хр. Като основна причина за ревизията на тези дати, може да се приеме прилагането на метода на абсолютното датiranje в археологията. Както може да се забележи при по-късните публикации на Р. Катинчаров основните промени в датите се отнасят за началото на ранната бронзова епоха.

Основен принос в изследването и дефинирането на периодизацията и хронологията на ранната бронзова епоха има И. Панайотов. На база триделното разделение на бронзовата епоха в Тракия той предлага следните дати за граници на всеки от етапите: ранна бронзова епоха – 3100/3000–1900 г. пр. Хр.; средна бронзова епоха – 1900–1600/1500 г. пр. Хр.; късна бронзова епоха – 1600/1500 г. пр. Хр. По този начин е обобщено нивото на изследванията до посочената година и към съществуващите три етапа на ранната бронзова епоха е предложен и четвърти етап. Той го аргументира с резултатите от археологическите разкопки на селищната могила Гълъбово. Там са открити материали от енеолита и ранната бронзова епоха. Находките от ранната бронзова епоха са от третата ѝ фаза и от преходния етап към средната бронзова епоха.

Както и при Р. Катинчаров, така и при И. Панайотов може да бъде отбелязана една значителна еволюция и промяна в по-късните му изследвания. Тук вече е

предложено шестделно разделение на бронзовата епоха за територията на съвременна България. То е подобно на разделянето на бронзовата епоха от О. Монтелиус.

Югоизточна България:

БЕ I – Езеро; БЕ II – Михалич; БЕ III – Кирилово; БЕ IV – Гълъбово (като фази на култура Езеро); БЕ V – Разкопаница VII-Асеновец; БЕ VI – Пловдив-Зимнича – финал на (късната) бронзовата епоха.

Югозападна България/Западни дялове на Горнотракийската низина

Основните обекти са Юнаците и Огняново, като е подчертана връзката им с Централните Балкани. Долината на Струма и Софийското поле, са в ареал със сходни процеси на най-ранните строителни хоризонти на Юнаците и Ситагри с Чернавода III. За БЕ II и БЕ III е отбелязано сходство с Костолац, Вучедол и Бубани Хум, като за следващия период липсват ясни данни.

Северозападна България

Регионално са разгледани отделните периоди с културите, които са проявени през тях. Основните култури засвидетелствани до БЕ II (еквивалентен на третия етап от ранната бронзова епоха) са Чернавода III; Магура-Коцофени; Коцофени II–III; Глина III.

Средна Северна България

Всички изброени дотук култури от предходния абзац заедно с влияния от етапа Кирилово.

Североизточна България

БЕ I – Чернавода III; БЕ II – Чернавода II/Езерово/Ямна култура; БЕ III – Късна ямна култура; БЕ IV/V – Вербичоара и Тей; БЕ VI – Кослоджени, Ноа; край на бронзовата епоха и преходът към ранната желязна епоха – Есеница-Пловдив.

Нов елемент в изследванията на проблемите на хронологията и периодизацията на ранната бронзова епоха внася публикация на Явор Боджиев. На база на ¹⁴C дати, разделени в три групи той предлага коригирана абсолютна хронология за ранната бронзова епоха със стойности 3250/3200–2200/2000 г. пр. Хр. Вътрешното деление на ранния период на бронзовата епоха е на три етапа: 1. Езеро – 3250/3200–2950/2900 г. пр. Хр.; етап „Михалич” – 2950/2900–2600/2500 г. пр. Хр.; етап „Нова Загора”

(Юнаците) – 2600/2500–2200/2000 г. пр. Хр. Това е първият от общо четири варианта, които авторът предлага.

В заключение Я. Бояджиев посочва, че първият вариант е по-приемлив, тъй като чрез него могат да се обвържат хронологиите на ранната бронзова епоха на Анатолия и Егея с хронологията и периодизацията на ранната бронзова епоха в българските земи; и второ близостта на материалите от Михалич (втори етап) и Нова Загора (вероятно средна бронзова епоха) демонстрират сходства и „*континуитивна връзка*“, поради което авторът предполага евентуално причисляване на култура Нова Загора към ранната бронзова епоха.

В публикациите разглеждащи хронологията и периодизацията на ранната бронзова епоха в българските земи, най-нови са обобщенията, направени от С. Александров. Той, представя актуални сведения за времевите граници на отделните етапи на бронзовата епоха. Авторът се придържа към класическата триделна структура и посочва три периода – ранна бронзова епоха I фаза – *фаза Езеро*, с наскоро добавена по-ранна фаза синхронна на *Черна вода-Болераз*; ранна бронзова епоха II фаза – *фаза Михалич*; ранна бронзова епоха III фаза – *фаза Св. Кирилово*. Той отбелязва, че началото на бронзова епоха се свързва с първия голям културен конгломерат в Европа – Чернавода III-Болераз – 3500–3200/3100 г. пр. Хр. За отрязъците, в които се вместиат „*Езеро*“ и „*Михалич*“ е отбелязано, че принадлежат към времето между 3200/3100 – 2500/2400 г. пр. Хр. Фазата „*Св. Кирилово*“ е отнесена към интервала 2500/2400 – 2200/2100 г. пр. Хр. За средна бронзова епоха е предложено времето между 2200/2100 – 1600/1500 г. пр. Хр. За тези два периода на бронзовата епоха (ранен и среден) С. Александров посочва, че вече са натрупани над 200 абсолютни радиокарбонни дати, произхождащи от голям брой обекти, които са разнообразни – селища, могили и плоски некрополи, ровови структури. Цитираните абсолютни стойности покриват широк хронологически диапазон от 3500 до 1500 г. пр. Хр. Без да се навлиза в допълнителни детайли, може да се отбележи, че предложените граници за всеки от периодите или субпериодите, са най-близки до по-ранно предложените от Я. Бояджиев.

Прегледът на наличната към днешна дата изворова база показва, че през средната бронзова епоха продължават голяма част от процесите на контакти и обмен със съседни територии, датиращи от предходните етапи на ранната бронзова епоха. Също така през този период продължава да се забелязва присъствието (макар и епизодично) на някои от находките от ранните фази на бронзовата епоха, дискутирани в тази работа. Поради тази причина може да се каже, че средната бронзова епоха също

е важна при анализирането на тези процеси, тъй като те намират отражение и през нея. Ето защо са представени накратко основни данни за хронологическата продължителност на средния период от бронзовата епоха в българските земи.

С натрупването на нови данни и получаването на първите радиокарбонни дати, началото и продължителността на средната бронзова епоха могат да се прецизират. Ако в предходните изследвания началото се поставя в периода 1900–1500 г. пр. Хр., новите данни позволяват коригиране на тези граници.

В българската историография съществуват няколко мнения за начало и продължителността на средната бронзова епоха в Горнотракийската низина. Според последните проучвания това е времето между 2200/2000 – 1600/1550 г. пр. Хр.

Наскоро са публикувани три абсолютни дати от този период. Те обхващат широк интервал, от средата на XXVI в. пр. Хр. до последната четвърт на XVII в. пр. Хр., от края на втората фаза на РБЕ и целия период на СБЕ.

Наскоро К. Лещаков и З. Цирцони публикуваха нови абсолютни дати за средната бронзова епоха в Горнотракийската низина, които дават възможност за преосмисляне на изказани по-рано мнения в литературата. Те са: 1. Cherna Gora 1 – Bln 5368 е 2290–2190/2180–2140 г. пр. Хр. и Bln-5346 е 2140–2030 г. пр. Хр.; 2. Vikovo enclosure – 2030–1900/1750–1620 г. пр. Хр.; 3. Radnevo – 1870–1680 г. пр. Хр.; Chokoba (две проби) – 2190–1980 г. пр. Хр.; 4. Tatul – 1930–1650 г. пр. Хр. Авторите посочват три периода на бронзовата епоха. Един от тях – средния етап на бронзовата епоха е отнесен в периода 2200/2000–1600/1500 г. пр. Хр..

Представената информация, може да се обобщи по следния начин. До скоро в изследванията върху хронологията на бронзовата епоха липсват данни за началото и продължителността на средния ѝ етап. Наскоро са публикувани абсолютни дати от няколко обекта, в относително еднакъв период – 2290 г. пр. Хр. (най-ранна) и 1680/1650 г. пр. Хр. (най-късна). Въпреки ограниченият брой абсолютни дати може да се каже, че началото на средната бронзова епоха настъпва около XXII–XXI в. пр. Хр. и продължава до края на XVI в. пр. Хр. Това заключение съвпада и с мнението на авторите на изследването.

Въз основа на направения по-горе преглед на актуалните достижения при изследването на хронологическите параметри на РБЕ, изразяващи се в новополучени данни от ¹⁴C датиране, корекции и прецизиране на датировките – за началото и края на ранната бронзова епоха и началото на средната бронзова епоха, вътрешното деление и

продължителността на всяка от фазите, за нуждите на настоящия дисертационен труд са приети следните хронологически граници:

Ранна бронзова епоха I – „Езеро“ – 3500–2900 г. пр. Хр.

Ранна бронзова епоха II – „Михалич“ – 2900–2500/2400 г. пр. Хр.

Ранна бронзова епоха III – „Св. Кирилово“ – 2500/2400–2200/2100 г. пр. Хр.

Средна бронзова епоха – „Гълъбово“ – 2200/2100–1600/1500 г. пр. Хр.

ИЗВОРОВА БАЗА

Изворовата база на дисертационния труд обхваща археологически материали и документация от археологически обекти, до които ми бе предоставен достъп. Те попадат в очертаните по-горе териториални и хронологически рамки.

Като обобщение може да се каже, че това са по-голямата част от понастоящем известните находки. Използвани са както публикувани материали, така и непубликувани, съхранявани във фондовете на различни музеи на територията на страната.

Използвани са материали от общо 12 музея, както следва: НАИМ-БАН, НИМ-София, РИМ-Перник, РИМ-Парадзжик, РИМ-Пловдив, ИМ-Искра, ИМ-Карнобат, РИМ-Ямбол, РИМ-Стара Загора, ИМ-Нова Загора, АМ-Варна, ИМ-Созопол. Въз основа на публикации и на предоставени в музейните фондове и експозиции материали са включени материали от общо 38 археологически обекта, както следва: *Юнаците, Огняново, Разкопаница, Небет тепе, Крън, Казанлък, Великан, Черна гора, Момчилград, Караново, Овчарица, Ябълково, Дядово, Кортен, Нова Загора, Голяма Детелина, Гълъбово, Асеновец, Езеро, Сокол, Биково, Чавдарова чешма, Констанция, Свиленград, Капитан Андреево, Капитан Андреево – Хауза, Михалич, Драма, Драганци, Веселиново, Бадъ бунар*. Извън ареала на изследване в дисертацията са използвани за сравнения и паралели находки от *Перник, Попската могила, Хотница, Османкин дол, Езерово, Китен*.

Артефактите от Горнотракийската низина, които са обект на настоящето изследване са: антропоморфни фигури; зооморфни фигури; керамични модели на брадви; керамични котви и куки; керамични колела; други находки. В последната част от малките находки („VARIA“) са включени следните типове предмети: амулети с форма на котва; миниатюрни модели на съдове; малки правоъгълни плочки (определяни като „култови масички“); топчета. Всички тези предмети са рядко

дискутирани в литературата и за тях няма изразено единно мнение по отношение на интерпретацията им. По този начин, те най-общо са записвани и отбелязвани, като култови или с неясен характер. Това, е единственият критерий, който ги обединява (освен формално-типологическия) в по-ранните проучвания.

Погледът върху натрупаната изворова база в Горна Тракия и сравнението ѝ със съседните макрорайони показва някои количествени и съдържателни отлики. Така например в днешна Северна България коментираните в настоящото изследване находки са далеч по-малобройни или по-скоро единични. Това разбира се, може да се дължи и на по-слабата степен на проученост и по-малкото детайлно изследвани обекти от ранната бронзова епоха. Не може да се отрече, че основни реперни обекти за периода като Езеро, Юнаците, Дядово, Караново, Михалич, Сокол, които имат дългосрочно проучване, на практика са разположени в Горнотракийската низина.

На свой ред обобщен поглед върху разпределението на находките на север и юг от България, показва, че могат да бъдат видени особености и закономерности в териториалното разпространение на различни представители на групата на малките керамични артефакти. В Гърция са документирани единствено керамични котви, куки и фигурки (както и няколко керамични брадви от Ситагри); в Анатолия се срещат единствено керамични фигури (антропоморфни и зооморфни) и керамични котви (и в някои отделни случаи керамични модели на колела – Килисе тепе, Алишар хююк, Коручу тепе, Норшун тепе); на територията на Румъния са разпространени керамичните модели на колела/превозни средства, чието най-силно присъствие е засвидетелствано в Трансилвания, части от Източна Унгария, Словакия, Словения, Полша и Чехия.

В рамките на дисертационния труд, в качеството на паралели на посочените групи паметници, са използвани техни аналози от споменатите съседни територии. Основно това са земите на съвременните държави Гърция и Турция. В по-малка степен са застъпени паралели от Румъния и Западните Балкани. Използването им е осъществено на база на техни първични или пълни публикации на археологическите обекти, в които са били намерени, или в обобщаващи работи, посветени на различни проблеми свързани с тяхното изследване, класифициране, датирание и интерпретиране.

ГЛАВА I. ИСТОРИОГРАФИЯ

I. 1. Преглед на проучванията

Изследваните в дисертацията находки са познати под названията „small finds” и „kleine Funde” в чуждоезиковата литература. В българската историография липсват конкретни и обобщаващи изследвания върху въпросите свързани с тях – териториален и хронологически обхват, технологични, типологически особености и интерпретация.

Въпреки тези констатации, в специализираната българска литература, са налични отделни споменавания на предмети, принадлежащи към някоя от обособените в увода група находки. В следващите редове, в табличен вид, в хронологически ред са представени публикации, в които се открива информация за основните групи находки.

ТАБЛИЦА 2

Предмети/ номер	Антропоморфни фигури	Зооморфни фигури	Керамични котви и куки	Керамични модели на брадви	Керамични модели на коледа	Миниатурни съдове	Амулети	Зарове	Топчета
1	Detev 1981	Миков 1948	Миков 1948	Миков 1948	Детев, Мацанова 1976	Лещаков 1999	Мацанова 2002		
2	Sekine, Kamuro 1991	Катинчаров 1979	Катинчаро, Мацанова 1993	Катинчаров 1979	Катинчаров 1979		Стефанова под печат		
3	Катинчаров, Мацанова 1993	Sekine, Kamuro 1991	Мацанова 2002	Стефанова под печат	Detev 1981				
4	Leshtakov 1996	Stefanova 2000	Stefanova 2000		Катинчаров, Мацанова 1993				
5	Sekine, Kamuro 2000	Leshtakov et al. 2001	Стефанова под печат		Hiller, Nikolov 1997				
6	Лихардус и др. 2001	Лещаков 2006	Николов 2014		Stefanova 2000				
7	Leshtakov, et al. 2001	Гергова 2007			Ilcheva 2000				
8	Hiller, Nikolov 2002	Kamuro 2008a			Leshtakov et al. 2001				
9	Валентинова, Ненова 2008	Kamuro 2008b			Лещаков и др. 2002				
10	Гергова и др.	Валентинов, Ненова 2008			Илчева 2005				
11	Бояджиев, Антонова 2015	Стефанова под печат			Leshtakov 2006				
12					Николов 2008				
13					Kamuro 2008				
14					Кънчева-Русева, Лещаков, 2008				
15					Валентинова, Ненова 2008				
16					Нехризов 2008				
17					Христова 2009				
18					Leshtakov, Petrova 2014				
19					Стефанова под печат				

Данните от таблицата дава възможност да се направят някои важни изводи, свързани с присъствието на малките керамични находки в родната историография. Представената информация показва изключително ограничен кръг публикувани находки през последните няколко десетилетия. Времето, през което се е случило това (с

малки изключения), е от края на 70^{те} – началото на 80^{те} години на миналия век насетне. Този период съвпада с третия историографски период на изследванията на ранната бронзова епоха в Горнотракийската низина. В отделни публикации, едновременно са разгледани различен вид находки, които се явяват общи за тях (примерно публикацията на селищна могила Езеро).

Налице е процес на бавно и постепенно натрупване на емпирична база от артефакти категоризирани тук като *малки керамични находки*. Този процес се развива в продължителен период от време и продължава и понастоящем. Цитираните изследвания като правило са първични публикации и нямат обобщаващ характер. В тях се съдържа споменаване или кратко описание на отделни предмети. Поместените в тях материали, са сравнително редки и тяхната поява при обнародването на различни теренни изследвания е епизодична. В отделни случаи са споменавани непубликувани находки, при опити за корелация на вече открити такива.

Частично обобщение, отразяващо актуалното към дадения момент състояние на проучванията, откриваме в две публикации, в които са разгледани основни черти на малките керамични предмети.

В основната публикация на раннобронзовата селищна могила Езеро са разгледани единични малки находки – изработени от различни суровини камък, кост и глина. Те не могат да бъдат сигурно идентифицирани и обособени в отделни категории, групи и/или типове. В цитираното изследване са включени различни предмети интерпретирани като накити, които са изработени от различна суровина. Определени са отделни типове, което е нагледно илюстрирано в табличен вид. В заключителната част са разгледани керамичните модели на котви и куки, като са посочени различни обекти, където концентрацията им е по-висока. Сред интересните редки находки в Езеро са две фигури от кост, които присъстват в две отделни проучвания на Р. Катинчаров. В тях е посочено, че тези фигури са разпространени предимно в Люблянските блата в Словения. Сходни на тези находки се откриват и в Егейска Гърция. За интерпретацията им е посочено, че биха могли да са използвани като колани, което е отхвърлено в хода на изследването.

Наблюденията направени от Р. Катинчаров и М. Стефанова, отразяват актуалното към дадения момент състояние на натрупване на емпиричния материал, но нямат за основна задача обобщаването на проблематиката, свързана с групата на малките керамични находки и по-детайлно изследване на въпроси, свързани с нея.

Процесът на натрупване продължава, но проблемите с неговото обнародване и въвеждане в научно обращение остават.

Тези констатации представят контраст по отношение на съществуващите изследвания, отнасящи се за предходните периоди – неолита и енеолита.

Могат да се изведат няколко основни групи въпроси, свързани с изучаването на **малките керамични находки**: 1. Първата се отнася до проблемите с тяхното идентифициране и припознаването им като представители на една или друга група/групи паметници; 2. Втората е свързана с анализа и интерпретацията на информацията относно местонамирането и археологическият им контекст – обстоятелства на намиране и възможност за реконструиране на средата, в която са съществували, възможности за функционална интерпретация и пр.; 3. Като трета група от въпроси може да бъде тази, която е свързана с поставянето им в по-широк регионален и междурегионален контекст, откриване и сравняване с подобни находки от съседни територии.

Малките керамични находки в чуждестранната литература

В чуждоезичните изследвания се открива много по-голяма по обем информация за групата на **малките керамични находки**. Важни за настоящата дисертация са публикациите на обекти от съседните на Горнотракийската низина територии – Анатолия и Егея, тъй като в тези територии са открити най-близките на коментираните в тази работа паралели на **малките керамични находки**. Начинът на представяне на находките в тях, във висока степен се определя от откритите материали и възможностите за съпоставки в микрорегиона, към който принадлежи обектът, в който са намерени.

За отделните части на Егея и Анатолия е характерно разпространението на различен вид находки. За Цикладските острови най-характерните предмети са мраморните антропоморфни фигури, чието разпространение се локализира единствено там. За Анатолия, Континентална Гърция и Крит са характерни находки, изработени от глина, без наличието на фигури изработени от мрамор (с редки изключения). Това естествено разграничение е наложило различен методологичен подход при изследването им. Антропоморфните фигури заемат самостоятелно място в изследванията в Анатолия и Егея. Аргумент за това са големият брой публикации, които са им посветени. Те са две основни групи първични публикации и конкретни изследвания. Сред най-важните публикации тук могат да бъдат открити тези на П.

Уко, К. Ренфрю, О. Билги, Ю. Тиме, Мари-Луиз Колиар, К. Дъмъс, С. Шерат, Ш. Мартино, М. Мина.

Керамичните находки от споменатите ареали, могат да бъдат разгледани в две групи.

Първата от тях се свързва с представянето им в първичната публикация на обекта, при чието проучване са били открити. Сред съществуващите примери могат да се споменат: Троя, Бейчесултан, Демирчихюк, Гарзус, Норшунтепе, Аргиса, Певкакия, Лерна, Ситагри, Сервия, Полиохни, Терми и др. Те са разположени отчасти в Източна и основно в Западна Мала Азия и островите между западното крайбрежие на Анатолия и Егейския басейн, Тесалия, Епир и Северна Гърция. Характерно за тях е, че керамичните находки са разгледани като част от по-широка по обхват група, дефинирана като малки находки за съответния обект. Публикуването им е свързано с тяхното каталогизиране. Това включва и посочване на археологическия контекст (когато има информация за такъв), описание и представяне на графична и фотоилюстрация, без класификация и типологизиране на предметите. Това е характерно за първичното ниво на изследване – публикуването им, като елемент/част от материалната култура за съответното епонимно селище. Може да се каже, че вследствие на съществуващата дълга изследователска традиция Егейският район разполага със значителен брой обекти, които за епохата могат да бъдат определени като реперни. По такъв начин изследванията в днешните български земи и по-конкретно в Горнотракийската низина са облагодетелствани, доколкото разполагат с широка изворова база за сравнителен анализ.

Следващата група от публикации е свързана с разглеждането на *малките керамични предмети* в по-тясно специализирани изследвания. Те са посветени на различни групи от материалната култура от неолита до периода на ранната бронзова епоха. Сред тях могат да бъдат открити трудовете на Дж. Карнгтън-Смит, Х-Й. Вайсхаар, М. Кумозелис в случая с *керамичните котви и куки*. Като добър пример в тази група от чуждестранната историография може да бъде дадена и публикацията на Ситагри. В нея е направен анализ на керамичните модели на брадви, които се откриват в някои райони на днешна Гърция. Съществуват и единични изследвания върху зооморфна пластика, какъвто е примерът с Дикилиташ.

Натрупаната богата емпирична база позволява различни изследователски подходи при нейното изучаване. Те се състоят в съставянето на класификация и типология; създаване на хронологически схеми; използването на фигурите като

източник за реконструкция на междурегионални контакти, анализ на социалната структура на обществото, или разглеждането им като символи и проявления на духовните вярвания на древното население.

Сред находките фигурират и рядко срещани предмети. Това са керамични модели на брадви и колела, произхождащи от Норшун тепе, Демирчихююк, Бешик тепе, Канлъгечит и Ситагри. Те не са намирани в други части на Анатолия и Егея и поради това не са срещани в обобщаващи публикации върху тези ареали.

Цитираните групи предмети (модели на колела, брадви) са обект на изследване в естествените ареали на тяхното разпространение – Централна и Източна Европа. Изследванията върху тях могат да бъдат разгледани в същия ред – първични публикации и специализирани изследвания. Сред тях се отличават И. Бона, М. Запоточки, М. Запоточка, В. Дякону, А. Църнобърня, К. Й. Попа, Й. Василуй, П. Меншик, М. Бондар, С. Енеа, Т. Чмилевски, Й. Тутулеску, М. Добеш, М. Шмоликова, Я. Турек. Разглеждането им е по обекти или комплексно, в рамките на археологическите култури съществували в тези земи, през съответните хронологически периоди. Като правило в публикациите се представят данни за техните технологични, типологически, метрични и хронологически характеристики. По-подробно внимание се обръща на интерпретацията на групата на малките керамични находки и какво символизируют те.

Увеличаването на броя на *малките керамични находки* и обширното им географско разпространение, осигуряват възможност за натрупване от средата на изминалия век на сериозна по обем научна книжнина. Така се е създадена традиция в изследването на тези артефакти, която се развива в редица чуждестранни школи (Великобритания, Германия, Полша, Гърция, Турция), в чиито страни се е натрупала сериозна емпирична изворова база и/или чиито изследователи са с най-богат опит при теренното им проучване и последваща обработка и анализ. Така е създадена мащабна база от данни, върху която може да стъпи и настоящата дисертация.

В настоящия дисертационен труд е възприета и разработена структура за индивидуално разглеждане на отделните групи малки керамични находки. Това позволява историографската част за всяка отделна група находки да бъде представена, също така самостоятелно.

Керамични антропоморфни фигури

По-обобщаващите изследвания върху антропоморфните фигури принадлежат на Р. Катинчаров и М. Стефанова. Изводите на Р. Катинчаров за антропоморфните фигури се отнасят единствено за екземплярите от кост от Езеро, като не са анализирани фигури от глина. Въпреки това е важно да се отбележат някои наблюдения, чиято валидност днес остава непроменена. С настъпването на бронзовата епоха, отмира богатата традиция за изработване на керамични фигури през енеолита. Авторът привежда това като аргумент към тезата, че при преходът между двата периода са се състояли етнически и културни промени, които са довели и до промяна или преориентиране в идеологията на населението и местните култове, неразривно свързани с изработването на фигури през неолита и енеолита. Тази липса изпъква още повече при споменаването, че Горнотракийската низина през ранната бронзова епоха е свързана със Северозападна и Западна Анатолия, където такива находки са откривани в изобилие. Въпросите за липсата на фигури в началото на епохата може би са не само вследствие на „...недостатъчно изледване...“, но и социални – свързани с произхода, структурата и вярванията на населението.

М. Стефанова разглежда фигурите от последната фаза на ранната бронзова епоха/етап Свети Кирилово. Направен е опит за извеждане на различни иконографски типове на отделните фигури, коментирани на археологическата среда и посочването на паралели на някои от находките. Изследователката е обособила няколко иконографски типа, като са посочени основните паралели на фигурите с подобни находки от известни от ранната бронзова епоха селища, като Троя, Терми, Полиохни и др. М. Стефанова посочва, че подобни изображения сходни на фигурите от Езеро, са познати от Източното Средиземноморие.

В чуждестранните изследвания обобщаващи са работите на О. Билги, К. Ренфрю, Кр. Дъмъс, Ю. Тиме, К. Марангу и др. Основните проблеми свързани с изучаването им е разчитането на археологическия контекст и интерпретацията им. Сред авторите, чиито изследвания не са обобщаващи, а са части от публикации на обекти или частични изследвания могат да се споменат С. Шерат, Н. Стамполидис, П. Сотиракополу, Дж. Мелаарт, С. Лойд, Ю. Облауден-Каудер, М. Маковски, Ч. Атакуман. Техните изследвания са насочени върху проблемите на идентификацията на антропоморфните фигури, анализирани на контекста им и тяхната последстваща интерпретация.

Зооморфни фигури

В българската историография керамичните зооморфни фигури са изследвани от няколко автора – В. Миков, Р. Катинчаров, М. Стефанова, Х. Камуро. Данните за тази група от находки в литературата са откъслечни. Обичайно се посочва контекста и обстоятелствата при откриването им. При някои от тях са потърсени паралели и са направени сравнения с материали от други обекти и географски области. В дисертацията на М. Стефанова в синтезиран вид е представена обща информация за зооморфните фигури. Нейният анализ се отнася само за находките, които попадат в териториите, в които присъстват елементи на етапа Св. Кирилово от ранната бронзова епоха. Освен контекстът, хронологията и технологичното и типологичното описание на находките е посочена липсата на топографска връзка между зооморфните фигури и антропоморфната пластика.

Керамични котви и куки

Литературата посветена на керамичните котви и куки в родната историография е съвсем ограничена и се изчерпва в споменаването им в няколко текста. Това са първоначалната публикация на Михалич, статията на Р. Катинчаров и В. Мацанова, статията посветена специално на тези предмети на В. Мацанова, отделни публикации на М. Стефанова, К. Лещаков, В. Николов и Х. Хюрйълмаз. Тук отново трябва да бъде споменат и дисертационният труд на М. Стефанова.

С обобщаващ характер за този тип находки от съвременните български земи са цитираните по-горе изследвания на В. Мацанова за находките от Юнаците и на М. Стефанова за Михалич. В статията на В. Мацанова тези находки са разделени на две групи – котви и куки. Направен е преглед на мястото, на което са открити и отделните им типологически особености. Посочени са някои близки аналогии на образците от Юнаците, анализирани са хронологията и съществуващите възможности за интерпретация на функцията им.

В дисертацията на М. Стефанова на обсъждане са подложени различни проблеми, като суровини от които се изработват котвите и куките, типологически особености, териториално разпространение и среда на откриване. Разгледани са и въпроси, свързани с хронологията. Сериозно внимание е отделено на въпроса за предназначението на тези предмети. Потърсени са паралели от Егея, Анатолия и Близкия Изток.

В чуждестранната литература за тази група малки керамични находки са налице много изследвания. Срещат се както първични публикации с ограничено количество информация, така и по-детайлни анализи. Сред основните изследователи тук могат да се споменат М. Мъри, Х. Голдман, Л. Уолкър-Козмопулос, К. Мюлер, Д. Тръмп, Дж. К. Смит, Х. Вайсхаар, Х.-Г. Бухолц и П. Вагнер, М. Кумозелис.

В повечето случаи информацията за тези находки се среща в част от по-големи изследвания, засягащи публикуването на отделни обекти (обекти от днешна Гърция, Румъния и Турция) или разглеждащи тематични кръгове от проблеми свързани с тъкачество, предачество и др. Основните проблеми свързани с керамичните котви и куки са съставянето на типология, което е извършено само за керамичните котви, определянето на произхода им, разчитането на археологическата среда, в която са открити и интерпретирането им. Генерално, в литературата съществуват две големи групи мнения – за тяхната употреба и за тяхната роля.

По-голямата част от находките е представена в изследванията на Х. Бухолц, П. Вагнер и Дж. К. Смит. Последната представя подробно тяхното териториално разпространение, което обхваща земите на Контитентална Гърция, Западна Анатолия, Малта, Сардиния, Южна Румъния и Южна България. Списъкът с обектите, където са открити керамични котви и куки, съдържа всички известни обекти и споменаванията им литературата. В по-ново време, към този списък могат да се добавят новооткрити находки от обекти при Мандало (Западна Македония), Анхиалос (Централна Македония) и Агия Кириаки (Тесалия).

Керамични модели на брадви

По подобие на находките от другите групи, литературата която е в научно обръщение и тук не е особено обемна. Основните приноси в изучаването им представлява изследването на колекцията керамични модели на брадви от Езеро. В текста са обособени 7 типа, които представляват почти пълно повтаряне на бойните брадви изработени от камък. Тази типология е допълнена от наблюдението, че почти всички образци са умалени копия изключително на бойните каменни брадви, като сред цитираната колекция липсват керамични модели на утилитарните каменни брадви. Втората част от анализа на автора е посветена на въпроси, които са свързани с произходът и териториалното разпространение, хронологията и интерпретацията на предназначението на тези находки. Отношение по проблемите, свързани с керамичните имитации на каменни брадви е взела и М. Стефанова. Авторката подробно е разгледала

стратиграфското разпределение на находките от селищната могила при Езеро. В нейното изследване са посочени и различни обекти, при проучванията на които са открити единични образци, като също така са коментирани технологичните особености на предметите.

В чуждестранните изследвания основните историографски проблеми са свързани с обясняване на функцията и значението на тези предмети, като предложените мнения варират в широки граници.

Керамични модели на колела

Петата група от находки е тази на керамичните колела или модели на керамични колела. В повечето случаи информация за тях откриваме под формата на първични публикации и споменаване на единични находки. Такива материали са откривани при проучванията на обекти със селищен или култов характер. В представените публикации са отразени размерите на находките, като не се споменават контекста и детайлите на откриване на находките. Обобщаващи наблюдения върху тази група предмети са направени в публикацията на Езеро и в дисертацията на М. Стефанова. Р. Катинчаров прави типологическо определяне на колелата, като разглежда и въпроси, свързани с техния произход. В дисертационния си труд М. Стефанова прави преглед на формалните характеристики на керамичните модели на колела и частично разглежда археологическия им контекст. По-задълбочено тя се спира на най-ранната им хронологическа поява, като анализира употребата и семантиката им в различните обекти. По отношение на интерпретацията им, като предмети, които са били използвани в обредните дейности са писали К. Костова и К. Лещаков. В тези изследвания са коментирани ролята и значението на керамичните модели за колела в култовите практики, като е посочено, че се използват само през ранната бронзова епоха.

В чуждоезичната литература автори, които имат приноси по тази проблематика, могат да се споменат В. Г. Чайлд, И. Бона, М. Бондар, Х. Шмид, Й. Маран, А. Сагона, Йозген, Бейкър, ван Лун и др. Интересът към керамичните модели на колела и тяхното по-обстойно изследване вече имат своята сравнително дълга история, която се развива през последните осем-девет десетилетия. Сред основните проблеми, които са решени през този период е тяхното припознаване и идентифициране, като е направена строга диференциация от керамичните прешлени за вретено. Друг историографски въпрос е свързан с произхода на колелата – дали първоначалното огнище на тяхната поява е

Близкият Изток, или е Централна Европа. Правени са опити за очертаване и възстановяване на трасетата на разпространение и за по-задълбочена интерпретация на находките. Към тази проблематика, могат да се добавят и изследванията, свързани с добре запазени коли, каруци и „ремаркета“ от дърво в различни част от европейския континент, Грузия и др.

I. 2. Проблеми на проучванията

Историографският преглед на родната и чуждестранна историография позволява да се очертаят някои основни тенденции и конкретни проблеми, свързани с изучаването на **малките керамични находки** от ранната бронзова епоха в Горнотракийската низина и съседните територии.

В сравнение с масовия керамичен материал и други групи от артефакти, като каменните, кремъчни, костени и метални сечива, ювелирни изделия и др., тези предмети са съставлявали по-нисък процент от общия брой находки, което е възпрепятствало тяхното комплексно анализиране до този момент.

В много от случаите, по време на намирането си, **малките керамични находки** са фрагментирани, в лошо състояние и в неразпознаваем вид. Това обстоятелство също не е позволило разгръщането на детайлно научно изследване на коментираните артефакти, в които да са разгледани техните основни характеристики и типологически особености.

До написването на настоящия дисертационен труд тази категория находки не е била разглеждана и анализирана в цялост. Отсъстват събиране, систематизиране, класификация и контекстуален анализ на изследваните групи предмети.

На базата на всичко отбелязано до тук, може да се направи констатацията, че в изследванията върху **малките керамични предмети** от времето на ранната бронзова епоха в днешните български земи се очертава значителна празнина на фона на ситуацията в съседните страни от Балканския полуостров и Егейско-Анатолийското пространство.

Изброените изследователски въпроси се отнасят и към находките от съседните територии, но с тази разлика, че техният брой е значително по-голям, както и съответно броят на публикациите свързани с тях.

Като основни научно-изследователски въпроси или групи от въпроси могат да се открият такива, свързани с:

- Формално-типологически характеристики;

- Технологични характеристики;
- Поява и произход;
- Пътища, трасета, посоки и ареали на разпространение;
- Археологическа среда и контекст на откриване;
- Проблеми на интерпретацията – каква е била употребата им и какво са символизирали.

ГЛАВА II. АНТРОПОМОРФНИ ФИГУРИ (карта 1–1а)

За антропоморфните изображения, които са изработвани от глина през ранната бронзова епоха (в частност за териториите на Балканския полуостров) липсва единна терминология. В изследванията на К. Ренфрю, О. Билги, К. Дъмас върху проблематиката на антропоморфните фигури, частично е засегнат въпросът за дефиницията на определени термини при изучаването на тези предмети. Според О. Билги терминът „антропоморфни фигури”, може да замести популярните названия – идоли, статуи, фигурки, т.е. се явява обединяващ за гореизброените. К. Ренфрю борави с два термина за обозначаване на тези находки – скулптури и фигури/фигурки. Същите названия са използвани и в други изследвания. М. Мюлер изтъква, че „антропоморфни фигури” е колективен термин, който се отнася за свободно стоящи и седящи статуетки, които са изработени от глина, кост, камък, включително и за висулки, съдове, части от съдове (апликации) и пр.

В българската литература също липсва единност по отношение на терминологията, като за най-често използван може да се посочи терминът *фигура*. Х. Тодорова отбелязва, че в българската научна литература се използват термините – *пластика, скулптура, фигурка, статуетка*. Според нея това са понятия, които са изпълнени с изкуствоведско съдържание. В научен оборот са въведени и термините: *идол* и *фигура*. Отбелязано е, че понятията „идол” или „божество” са по-скоро интерпретация на функционалността им. Използвайки значението на думата „идол”, която е от гръцки и означава изображение, се прави изводът, че идолните изображения могат да се обозначават, като „пластични изображения”. От представения преглед ясно личи, че липсва единно приета терминология, а различните изследователи използват различни названия за определянето на тези находки според своето собствено виждане и преценка.

За нуждите на настоящата дисертация за най-обективен при описанието и дефиницията на артефактите, възприемам терминът „*антропоморфна фигура*”. В тях

се съдържат съвкупност или отделни черти и/или детайли, които могат да се асоциират с реалните човешки черти.

За коректни, могат да се считат и названията „керамична скулптура“, „пластична фигура“ или „фигурална пластика“. Под „керамична скулптура“ и сродните му по смисъл „пластична фигура“, „фигурална пластика“ и „пластична скулптура“ следва да се разбира предмет, който е изработен, изваян или моделиран от суровина/материал с пластични свойства, представителен пример, за който е глината, чрез добавяне и/или отнемане на различни елементи.

Представената актуална информация за състоянието на проучванията и наличната изворова база за Горнотракийската низина и съпоставянето им с тези за района на Анатолия и Егея позволяват да се направят някои обобщени изводи за присъствието на антропоморфните фигури в тази част на Тракия през ранната бронзова епоха и за мястото им в материалната и духовната култура на местното население.

Керамичните антропоморфни фигури от ранната бронзова епоха, открити при проучванията на общо осемнадесет археологически обекта в Горнотракийската низина, до този момент наброяват двадесет и девет. В дисертацията са анализирани двест и четири от тях. Извън ареала на изследване са открити общо седем находки, които не са включени в каталога.

Малкият брой на тези предмети в Горнотракийската низина, както и неголямото им типово разнообразие (независимо от частичната повторемост между някои от тях), създават впечатлението за находки, които по-скоро са инцидентно проявени през различните етапи на ранната бронзова епоха, отколкото за артефакти, които са традиционни и са продължително и трайно/повтаряемо изработвани и разпространявани. Може да се възприеме, че тези находки представляват свидетелство за духовните вярвания и представи на населението, което ги е изработило. Наличието им в жилищен контекст, в почти всеки от случаите подсказва, че въпреки не много широкото им териториално и типологическо разпространение, може да става въпрос за упражняването на определена обредност и практики, свързани с дома и обитателите му. Разпространението им е било сравнително ограничено, като се има предвид малкия брой на тези фигури и концентрацията им в една определена част от Горнотракийската низина.

Предложената в дисертационния труд типология на фигурите възприема съществуващи вече схеми или типологически групи. Ограниченият брой на този вид паметници, не позволява изработването на подробна типологическа схема, което все

пак не възпрепятства да се извършат някои първоначални наблюдения по отношение на формата и стила на разглежданите находки. Въз основа на начина им на оформяне може да се каже, че всички представители на малката антропоморфна пластика от ранната бронзова епоха в Тракия принадлежат към групата на схематичните/стилизираните фигури, при които липсва реалистично или подробно предаване на отделните анатомични детайли от човешкото тяло. Обособяването на отделните типологически групи е извършено на базата на два критерия: Първо – дали фигурите са плоски или обемни и второ – по форма. Въз основа на това е обособена една група с общи типологически белези, включваща находките от Юнаците, Чавдарова чешма и Драганци.

Антропоморфните фигури напълно отсъстват в гробни контексти, и от ритуални комплекси (рововете при Черна гора, Коньово, Казанлък, Ябълково). Единствено се споменават като част от депонирани предмети в рова при „Ветите мая” – Полски градец и като инвентар в структура с обреден характер в Драма, като липсват всякакви други сведения за това.

Могат да се отбележат някои закономерности за фигурите от Горна Тракия, отбелязвани при наблюденията на част от изследователите и за Анатолия и Егея. Както отбелязва К. Марангу фигурите в жилищата са положени в една от стаите, а броят им не надвишава един екземпляр. Понякога те са разполагани в близост до огнищата, за което се съди по следите от вторично горене или опушване върху повърхността ми.

В Тракия, в селищните обекти откритите до този момент фигури са по-скоро единични находки от отделни жилища, с изключение на Дядово, където са открити две фигурки в едно жилище (№10), но в различни фази от неговото обитаване.

Според Ч. Атакуман, появата на голям брой фигури в Анатолия, се свързва с процесите на нарастване на материалните възможности и специализирането на населението в определени занаяти и отрасли, като тъкачество, собствено (домашно) производство на голяма част от необходимите в бита предмети, развитие на металургията. Търсенето на нови ресурси и суровини, водят до появата на редица малки обекти (сателитни на големите такива). Успоредно с това се наблюдават процеси на централизация при големите селища. По време на тези процеси, според автора се отбелязва най-силният пик на разпространението на керамични антропоморфни фигури в Анатолия. Отслабването на тези тенденции се свързва с края на съществуването на тези малки селища или по-точно конгломерати от селища. Времето на трансфер на

стоки, идеи и хора е времето на материално възможване и на двете територии, което може да обясни и появата на тези предмети в Горна Тракия.

Трудно може да се говори за масовост и за традиционна, често срещана черта от материалната и духовна култура при тази група находки от Горнотракийската низина.

„Популярността” на фигурите нараства, по време на третата фаза на ранната бронзова епоха. Това съвпада с времето на появата на големите светилища включващи голям ров и най-различни по устройство структури, разположени във вътрешността му – ями, ритуални площадки и олтари, кладенци и басейни и дори гробове. Възникването на този тип култови места, може хипотетично, да се свърже с преориентиране на раннобронзовото население към друг тип вярвания, религиозни практики, при които обаче не се наблюдава смесване на обичаи за изработване на фигури и тяхното депониране в рововите структури. Това не бива да се приема, като смяна на поведението – от частна/домашна обредност към публична, а евентуално като смяна на нейните елементи или инструменти. Въпреки това, ако се приеме подобна хипотетична реконструкция, трябва да се отбележи, че въз основа на намерените примери в ровове с обредна функция (Полски градец, Драма) се забелязва застъпване на този тип предмети с този вид структури – съчетание, което след края на ранната бронзова епоха не се среща.

Присъствието на антропоморфни фигури в светилищен контекст от Крит е обширно разгледано от М.-Л. Колиард. Изследването ѝ е фокусирано върху минойските фигури (предимно от късноминойския период). Въпреки по-късният период смятам, че представените емпирични данни и направените изводи в нейното изследване са важни и за настоящата работа, защото са представени голям брой от примери на керамични антропоморфни фигури в светилищен контекст, какъвто не е познат от териториите на Горнотракийската низина и дава ясна представа за начина, по който те присъстват в светилищното пространство.

Авторката посочва, че голяма част от предметите са непубликувани и не може да се даде информация за намирането им. Въпреки този проблем тя обръща особено внимание на находки, за които може да се предположи, че произхождат от археологически контекст с култов характер (?). Като подобни примери в нейния анализ могат да бъдат посочени антропоморфните фигурки от Петсофа (открит голям депозит от фигури в пласт от пепел), Пискокефало (открити в пласт пепел), Маза (фигурки открити в пепелив пласт на склон под върха, както и в пукнатини и кухини в скалите).

Още един пример се дава с находките от Кофинас, открити при проучването на последния пласт от запълнител на ров, определен като теменос.

По този начин, авторката отбелязва съществуването на два вида ситуационни контексти, в които се откриват фигурите – депозирани в пукнатини на скалите и в заграденото пространство, пред олтара, около т.нар. „олтарна стъпка“, на ръба на склона, зад олтара и пр. Тя отчита, че този тип находки се намират най-рядко в селищата. Понякога те са част от материалите, които се съдържат в запълнителя на различни помещения в жилищата. Материалите, с които се откриват заедно са керамични съдове или фрагменти от съдове и зооморфни фигури. В един от случаите при Петсофа антропоморфни фигури са открити заедно с човешки крайници и разчленени торсове. В Маза част от фигурите, също се откриват с човешки кости в горял пепелив пласт. Други предмети, които се откриват заедно с керамичните антропоморфни фигури са модели на мебели и дървета, керамични модели на олтари и миниатюрни бронзови брадви.

На практика последните приведени в работата на М.-Л. Колиар примери илюстрират хронологически и културни различия, настъпили по време на късноминойския период. Представени са процесите на изместване на „контекста“ от домашен към светилищен.

В заключение, може да се изведат няколко основни проблема свързани с проучванията на керамичните антропоморфни фигури. Първият от тях засяга липсата на континуитет с предходния период (енеолита), отличаващ се с многобройност и многообразие в изработването на този вид предмети с ясно изяви стил, модели, иконография. Може да се каже, че тази тенденция е валидна още през „преходния период“.

Следващата група от въпроси е свързана с възможностите за съпоставка със съседни територии. Най-чувствителните паралели, които находките от Горнотракийската низина имат, са тези от Анатолия и Гърция (Континенталната Гърция, Егея, Крит). Въпреки демонстрираните прилики и сходства с находките от споменатите ареали, е важно да се подчертае, че въз основа на данните от техническите характеристики на фигурите става ясно, че те са изработени от местното население в Горнотракийската низина. Анализът и изводите на техните типологически характеристики, сочи невъзможността за обособяване и дефиниране на устойчив тип или типове фигури, които да бъдат подредени в типологическа схема. Това би могло да означава, че могат да се проследяват разнопосочни традиции и влияния при

изработването на фигурите. Тези наблюдения се подсилват допълнително и от малкия брой антропоморфни фигури, открити към настоящия момент. Поради тази причина е трудно да се говори за собствена за Горнотракийските земи група антропоморфни фигури с изяви и вътрешно разпознаваеми стилови черти и особености.

Коментираният в предходния пасаж проблем, довежда до следващия въпрос, свързан с причините за появата на фигурите. Как и по какъв начин те са били генерирани в този ареал от съвременните български земи? Вероятно появата им се дължи на установени с населението на Анатолия и Егея контакти, чиято интензивност и постоянност са под дискусия. Натрупаните през последните десетилетия разнообразни импортни предмети (накити, съдове, предмети на лукса) се датират основно във втората половина на РБЕ II и РБЕ III. Най-вероятно при навлизането на първите импортни предмети и стоки, свързани с миграциите на групи от хора и реализирането на търговски контакти от Анатолия и Егея в края на втората и началото на третата фаза на ранната бронзова епоха, е пренесена и идеята за изработване на пластични антропоморфни изображения.

През третия период на ранната бронзова епоха се забелязва и количественото нарастване на антропоморфните фигурки в Горна Тракия. Контекстът на повечето от тях – в селищата /жилищата, оправдава хипотезата, че е възможно те да са били използвани в практики свързани с култове към дома и домашното огнище за благосъстоянието на обитателите му. Не е изключено през този етап инфилтрациите на население да е била по-интензивна и това да е довело до пренасянето на идеята, макар и инцидентно проявена със сравнително малобройните представители, на малката антропоморфна пластика.

Ограниченото присъствие на фигурките в селищата (по 1–2 за селище) говори за дистанцираност на местното (за Горна Тракия) население от практиките и обредите, характерни за Анатолия и Егея. Това навежда към предположението, че местното възпроизвеждане на антропоморфни фигури е епизодично и няма характер на устойчива традиция.

Преходът между края на ранната и началото на средната бронзова епоха се свързва със сериозни трансформации и промени в Анатолия и Гърция, което неминуемо засяга и контактите с тези области.

На затихването на импулсите във взаимоотношенията с населението от Анатолия и Гърция, причинено от смяната на икономическия, търговския и селищния

модел би могло да се дължи и изоставянето на идеята за изработване и „използване“ на антропоморфни керамични изображения в границите на Горна Тракия.

ГЛАВА III. ЗООМОРФНИ ФИГУРИ (карта 2–2а)

В историографията, отнасяща се до района на Горнотракийската низина керамични зооморфни фигури са споменати от няколко автора – В. Миков, Р. Катинчаров, М. Стефанова, Х. Камуро. Приведените от тях данни са ограничени по обем и не навлизат в детайли. Обичайно се посочват контекстът и обстоятелствата при откриването на находките. В отделни случаи са направени сравнения с находки от други обекти и географски области. В дисертацията на М. Стефанова в синтезиран вид е представена обща информация за зооморфните фигури. Нейният анализ е направен само за находките, които попадат в териториите, в които присъстват елементи, характерни за етапа Св. Кирилово от ранната бронзова епоха. Освен контекст, хронология, технологично и типологично описание на находките е посочена липсата на топографска връзка между зооморфните фигури и антропоморфната пластика.

Групата на зооморфните фигури е една от по-многочислените, представени в дисертацията. Тяхното разпространение в Горнотракийската низина е сравнително равномерно, като обичайно в обектите се откриват по 4–5 фигурки. Кратката информация представена до тук може да се обобщи със следното. Контекстът, в който се откриват е като правило в селищата. При повечето от случаите, липсват детайли около откриването на фигурите. Изключение от това са фигурите от Дядово. Когато има данни за средата на откриването им, това е в основата – под лицевата повърхност на подложката на пещите и огнищата. В един случай от Сокол е намерена колективна находка от 4 фигури заедно.

Въз основа на съществуващата емпирична база за зооморфните фигури е трудно да бъдат определени типове и съставяне на типологическа схема. Въпреки сравнително ограничената изворова база в настоящото изследване е предложено разделяне на зооморфните изображения на две категории – птици и четириноги, при някои от които са запазени глави с рога, които са детерминирани условно в три типологически групи въз основа на отделни елементи от телата им. Фигурите са моделирани схематично и много рядко анатомичните черти са предадени правилно. Поради това много трудно биха могли да бъдат разграничени отделните видове животни. Възможно е да са изобразени следните животни – кучета, коне, прасета, крави, бикове/волове, кози и пр. Най-близо до фигурите от Горнотракийската низина стоят находките от Анатолия, и

по-слабо тези от Централна Гърция и Пелопонес. Сходства се забелязват, както при оформянето на телата, така и по отношение на техниката и мотивите на декорацията.

Хронологически, зооморфните фигури бележат най-активното си присъствие през втората фаза на ранната бронзова епоха.

Без да се повтарят изводите за интерпретацията на тези находки, може да се отбележи, че те са единствените, които следват обичая за изработването им от предходната епоха – енеолита. Това не се забелязва при останалите групи находки включени в дисертацията.

Депонирането на фигурите в основите на пещите и огнищата, в питоси или в самите жилища им отрежда по-специфична роля в дома и ежедневието на населението. То може да се интерпретира, като включването на фигурите в домашните култове, които нямат строга дефиниция. Една от възможните хипотези е тази за участието им в култа към огъня и домашното огнище (особено за тези, които са поставени при термичните съоръжения). Това се подхранва и от факта, че са изобразявани домашни животни, които са били много важни за домашния бит и основните отрасли свързани с изхранването на населението – земеделието и скотовъдството. Т.е. глинени фигурки може би са служели за обозначаването на поминъка на населението, и основното му препитание, свързано с отглеждането и преработката на житни култури и домашното отглеждане на животни. По този начин са били изобразени всички животни, които са били част от скотовъдството. За това свидетелстват и костните останки, открити при проучванията на голяма част от обектите.

Местонамирането и присъствието на зооморфните фигури в голяма част от селищата се различава от тази на антропоморфните и поради тази причина е трудно да бъдат включени в общ анализ. Трудно би могла да се проследи връзка и с други малки глинени находки – керамични брадви, котви, колела. Това е така, тъй като досега не са откривани заедно. За евентуално (хипотетично) колективно използване между колелата и зооморфните фигури свидетелстват подобни находки от Централна Европа и Прикаспието. Въпреки това, в земите на Горнотракийската низина е трудно да бъде идентифициран подобен модел. Това се допълва и от факта, че е трудно да се идентифицира, какви животни са изобразявани и кои от тях са били впрегатни. Т.е. е можело да бъдат използвани за теглене на каруци, коли, ремаркета и др. Изработването и използването на керамичните зооморфни фигури е било самостоятелно – свързано с дома и ритуалите за неговото благоденствие, без да е изявена връзка с други находки. Аргумент за това е и различните хронологически периоди на най-голяма наситеност от

находки от различните видове (Антропоморфни фигури – РБЕ III; Керамични котви и куки – РБЕ II-III; Керамични брадви – РБЕ II и т.н.). Едновременното откриване на зооморфни фигури с други малки керамични артефакти на едни и същи места, може да се разглежда, като топографско и отчасти хронологическо (през РБЕ II) припокриване, но без семантична връзка и натовареност.

ГЛАВА IV. КОТВИ И КУКИ (карта 3–3а)

Трета група от разглежданите в настоящия дисертационен труд находки са керамичните котви/куки или керамични модели на котви/куки (?). Тези предмети са сред рядко срещаните в Горнотракийската низина – общо осемнадесет находки, открити в пет археологически обекта. За сравнение разпространението им в съседни земи маркира широки териториални граници. В голяма степен, названието им е технически термин и отразява морфологичните сходства на тези находки с известните от различни хронологически периоди, включително и съвременното дървени, каменни и метални котви, предназначени за закрепване на плавателни съдове.

Керамичните котви и куки от Горнотракийската низина са сред най-малобройните малки керамични артефакти от ранната бронзова епоха. Те се вписват в широки териториални рамки. Най-северна зона на разпространение се явяват териториите на днешна Централна Южна и Югозападна Румъния (7 обекта); на юг границата се простира до Пелопонес; на изток границата достига до Троя и Терми; на запад и югозапад крайните точки са Южна Италия, Сицилия и заобикалящите я по-малки острови. Най-голямата концентрация от находки е съсредоточена в източната част на Пелопонес и Централна Гърция; следващи по брой на откритите артефакти са Тесалия, Македония и Северна Гърция; по-слабо е разпространението им в Италия и островите, а най-рядко тези предмети се срещат в Горна Тракия и Западна Анатолия и прилежащите и акватории, всяка от които е представена съответно с по три и четири обекта.

Разпространението на този тип предмети в българските земи досега е засвидетелствано в пет обекта – Юнаците, Карлово, Езеро, Михалич, Капитан Андреево (Хауза). Във всеки от обектите, тези находки са единични, като само в Михалич, техният брой е 11. При повечето случаи липсват данни за археологическия контекст на намиране. В случая при Михалич те са намирани на различни места в жилищата (най-вече в близост до огнищата). В един случай (Хауза), но без допълнителни сведения, кука е намерена в яма заедно с керамични фрагменти. При останалите данните сочат, че

котвите и куките са вторично преотложени в перифериите на селищата, в които са открити, в компрометирани пластове. Представената типология на котвите/куките е направена въз основа на: 1. Форма на тялото/дръжката; 2. Обособяването на варианти според наличието и броя на отворите върху тялото и/или страничните части на предметите. Съставянето на типология на тези интересни предмети е значително улеснено и всъщност представлява включването им във вече изградена класификационна схема, която е предложена от Х. Вайсхаар. Той е предложил 10 типа на котви, носещи имената на епомимни раннобронзови обекти от Беотия, Пелопонес, Тесалия, Западна Македония, Арголида, Фокида. Тази класификация обединява всички известни към момента на неговата публикация находки. Това са: Тип 1–Асине; Тип 2–Еутрезис; Тип 3–Шисте; Тип 4–Сервия; Тип 5–Михалич; Тип 6–Кира; Тип 7–Саратсе; Тип 8–Аргиса; Тип 9–Лерна; Тип 10–Коринт (Weisshaar 1980, 35). Извън схемата на Х. Вайсхаар са останали единствено находките от Юнаците, тъй като, към този момент откритите там находки, са все още неизвестни. Въпреки това, с оглед на характеристиките и спецификите на котвите от Юнаците в дисертацията е предложено обособяването на нов тип „Юнаците“/тип 11, който следва логиката на типологията на Х. Вайсхаар – да е наименован на обект, в който са открити за пръв път.

Хронологически е трудно да се определи, кога се появяват котвите и куките в българските земи. За най-ранна може да се счита кука Кат. № 71, произхождаща от XIII строителен хоризонт и попадаща във II фаза на ранната бронзова епоха. Находките от Езеро и Михалич може да се отнесат в по-късно време, но от същия етап, в интервала 2750–2400 г. пр. Хр. Поради несигурната си стратиграфска и контекстуална позиция керамичните котви и куки не могат да се използват за хронологическа корелация (както например керамичните модели на брадви, антропоморфните фигури). Най-близките паралели на находките от българските земи са селищната могила Ситагри (за кука Кат. № 70) и Халкидическия полуостров, Тесалия, Пелопонес, областта Македония, о. Липари и др. за котвите тип „Михалич“. Впечатление прави, че независимо от съществуващите аналогични предмети на котвите и куките от българските земи не се забелязва старание, те да наподобяват на находките от други земи (с изключение на изолираната находка от Карлово). Този модел за наподобяване и репродуциране е валиден за фигуралната пластика, керамичните брадви и колела от ранната бронзова епоха. Съществуват две интерпретации за обясняване на керамичните котви и куки. Те отразяват и двата периода в изследването на тези интересни предмети. Първият разглежда котвите и куките като култови предмети и атрибути. Те са широко

вариативни и при тях липсва сериозна аргументация. Вторият подход при изучаването им ги свързва с утилитарна употреба. Една от възможните е за използването им като тъкачни/предачни пособия и инструменти. Като доказателство се визират отворите в различни части от телата на котвите и куките. Контрапунктове на тази хипотеза са недостатъчната информация за контекста на артефактите – не са намирани заедно с тежести за стан и други предмети, които да се свържат с тъкачна дейност или обработка на вълна и липсата на отвори при голяма част от предметите. Друга възможност, която е възприета и в настоящата дисертация е употребата им в процеса на сушене и опушване на различни корени, гъби, растения и храни. Подкрепящ тези твърдения е фактът, че са откривани в близост до огнищата и следите от вторично термично въздействие (от огън, пушек и пр.).

Дискусионни остават въпросите, свързани със слабото разпространение на този тип артефакти, локализиран в 5 обекта. Те са разположени в пространство с гъста населеност и много висок брой и разнообразие на селищни форми, каквато е Горнотракийската низина. Причината може да е, че тя се явява северна граница или периферия на основното разпространение на находките. Поради това, те не са придобили висока популярност извън основния ареал на своето разпространение. Друго предположение може да е ниската степен на проученост на селищата от земите на север от Стара планина през ранната бронзова епоха. В Южна Румъния са открити котви и куки от няколко обекта, което подсказва, че може би са съществували връзки, по които тези артефакти да са достигнали земите на Долния Дунав.

Земите на Горна Тракия представляват зона с висока концентрация на разнообразни малки керамични предмети, каквито са антропоморфните и зооморфните фигури, керамични модели на брадви и колела, миниатюрни съдчета и други. Не може да се проследи вътрешна връзка между групата на котвите и куките с представителите на някоя от другите групи. Може да се отчете единствено топографско и хронологическо припокриване между тях.

ГЛАВА V. МОДЕЛИ НА БРАДВИ (карта 4–4а)

Керамичните модели на брадви представляват една от най-многобройните групи находки, чието разпространение обхваща повечето обекти, попадащи в териториалните и хронологически граници, определени в дисертацията. Това наблюдение е валидно и за обекти, които са напълно различни един от друг, по отношение на материалната си култура, като например Юнаците и Езеро, Михалич и Св. Кирилово.

Керамичните модели на брадви на територията на Горнотракийската низина през ранната бронзова епоха са сред най-многобройните находки от групата на малките керамични артефакти, включена в настоящия дисертационен труд. Разпространението им е локализирано в четиринадесет обекта, като общата им бройка е 52 екземпляра.

Тяхното присъствие в част от обектите е установено, единствено по споменаване в изследванията (примерите с Казанлък, Веселиново и Драма). За съжаление повечето от находките са без конкретен археологически контекст, което затруднява интерпретирането им. Въз основа на публикуваната информация може да се приеме, че находките от българските земи произхождат от жилища или зони на всекидневно обитаване или присъствие на населението. Типологизирането на керамичните модели на брадви в настоящата дисертация е улеснено от съществуваща схема, включваща 23 екземпляра. Тя е направена за находките от селищна могила Езеро. От включените в каталога на дисертацията керамични модели на брадви 11 образца могат да се дефинират типологически, на базата на съществуващите типологически схеми от Езеро. По отношение на класификацията на керамичните брадви са представени 5 типа. От тях типове 3 и 5 са демонстрирани с по един екземпляр, а типове 6, 8 и 11 с по два екземпляра (в селищна могила Езеро най-представените типове са 5 и 11). Сравнението с каменните типове, приблизително се припокрива с данните от керамичните типове. За пръв път се появяват керамични модели на каменни типове 1, 4, 11. Хронологическата им поява е засвидетелствана в първата фаза на ранната бронзова епоха с единични находки от няколко обекта (Сокол, Езеро), а масовото им разпространение достига апогея си през РБЕ II. Животът на тези находки прекъсва през преходния период между II и III фаза на ранната бронзова епоха. Посочването на паралели на находките от българските земи е затруднено, тъй като това е последният етап на тяхното присъствие в границите на европейския континент. През това време има оскъдни данни за наличието на керамични модели на брадви, като такива са известни предимно от териториите на днешна Румъния и Турция. Те се различават типологически, но демонстрират едно и също внушение – възпроизвеждане на каменни брадви в умален модел от глина. Конкретни паралели по отношение на формата и украсата произхождат от земите на областта Пардубице (попадаща между Бохемия и Моравия), но те са с по-ранна хронология, спрямо находките от Небет тепе.

Въведените в научно обръщение хипотези се отнасят за предметите както от времето на неолита и енеолита, така и за времето на ранната бронзова епоха. Т.е. не съществува разграничаване, подчинено на хронологически принцип при анализирането

и интерпретирането на керамичните брадви. В основни линии, мненията за керамичните модели на брадви е, че те представляват играчки, амулети, апотропейни предмети, както и средство за подчертаване на социална роля и принадлежност.

За Горнотракийската низина (а и за българските земи, като цяло) може да се каже, че най-ранните модели на брадви (керамични или каменни), са открити в четири обекта от енеолита – Телиш, Стара загора, Скритата могила при Порой и Козарева могила до Каблешково. И четирите примера се отнасят към последните етапи на енеолита. Преди това не е позната практиката за изработване на модели на реално съществуващи каменни (или метални) брадви. Липсва континуитет между енеолита и бронзовата епоха, при изработването на тази категория артефакти. Появата им в българските земи от една страна може да е повлияна от миграции на населението от земите на Фатяновската и Ямната култура. В тези ареали керамичните модели на брадви са открити в коренно различен контекст – в некрополи. Т.е. преди или по време на достигането си до българските земи се е състоял процес на трансформация от демографски и културен характер. В следствие на него, практиката за полагане на керамичните модели на брадви в некрополите е заместен с използването им в селищна/жилищна среда. От друга страна може да се предположат връзки с населението на раннобронзовите култури Баден, Болераз, Коцофени и др., при които макар и по-слабо изявен се проследява континуитет с предшестващите периоди, при които е предадена идеята за изработване на керамични подражания на каменни брадви.

Обясняването на употребата и функционалността на керамичните брадви в българските земи може да се осъществи чрез представянето на съществуващите преположения, пречупено през призмата на локалните особености на археологическата среда и материалната култура.

Те не са откривани заедно с други предмети от групата на малките керамични артефакти, което да предположи свързаност помежду им. Също така не са известни керамични имитации и подражания на металните брадви от ранната бронзова епоха. Това означава, че изработването им и семантичната им натовареност е свързана единствено с каменните брадви. Т.е. каменните и керамичните брадви могат да се разглеждат комплексно.

Така за моделите на брадви от Горнотракийската низина може да се предположи, че са изпълнявали ролята на елементи, защитаващи дома и общността. Същевременно с това са били и персонален атрибут, свързан с процесите на израстване и инициацията на индивидите от мъжки пол.

ГЛАВА VI. МОДЕЛИ НА КОЛЕЛА (карта 5-5а)

Предмет на изследване в настоящата част са моделите на колела, които са с оформени втулки за движещи оси. Те не би трябвало, да се припознават или разглеждат заедно с кръглите тежести от стени на съдове, керамичните прешлени за вретено и пр.

Керамичните модели на колела са най-многобройните находки от групата на малките керамични артефакти в Горнотракийската низина. Тяхното разпространение обхваща голяма част от Южна България, като най-високата им концентрация е съсредоточена в долините на Тунджа и Марица, като извън този ареал са находките от Сливница и Хотница. Археологическата среда, в която се откриват е разнообразна – ями/питоси, ровове, жилища, строителни хоризонти и ровове. Т.е. пространствено присъстват навсякъде, освен в некрополите. Създаването на типология на керамичните колела, е базирана на формално-типологическите характеристики на наличните примери от Горнотракийската низина. Затруднения при съставянето на класификацията, създават фрагментираността на голяма част от предметите, както и липсата на създадена до момента типология на керамичните колела от други ареали. Въпреки това от наличните представители могат да се направят наблюдения, въз основа на които, са типологизирани в настоящата работа. Класифицирането на керамичните модели на колела може да се извърши въз основа на следните критерии, възприети в настоящата дисертация: 1. начин на оформяне на втулката за движещата ос; 2. форма на профила на дисковидната част на колелото; 3. оформяне на страничния ръб на диска. Размерите на дисковете нямат отношение към типовото разделяне, но те ще бъдат коментирани по-долу. При всички образци формата на втулката е с кръгла форма. Тя е двустранно изтеглена от двете повърхности на колелото. Според начините на оформяне могат да се разграничат три основни типа: Тип I – с коничен профил и от двете страни, прави стени и равна основа. Подтип I-1 е засвидетелстван само от един екземпляр, открит до Момчилград. Колелото е фрагментирано и е единственото с украса. То е с кръгла форма, равна долна (вътрешна) повърхност и профилирана конична втулка с прави стени и равна основа при външната повърхност. Налична е украса, която покрива външната повърхност на предмета, където е и профилираната част на втулката. Тип II – е засвидетелстван само при находките от селищна могила Езеро и откритото раннобронзово селище Хотница-Османкин дол. Представителите на тип II са само три броя. Те са с общ биконичен профил с прави стени. Характеризира се с липса на ясно изразена втулка. В профил тези находки се доближават до формата на прешлени с плоско биконично напречно сечение. Липсата на специално профилирана втулка се

компенсира от удебеляването на колелото в централната му част. Хронологическото им присъствие обхваща и трите фази на ранната бронзова епоха, като най-интензивно е то през РБЕ II–РБЕ III. Това съвпада с процесите на началото на икономически подем, развитие на търговията, металургията, размяна на импортни стоки и предмети в пределите на Горнотракийската низина. Време през което тази територия започва да се отваря към Егейския Юг и Анатолийския Югоизток и се превръща в зона на интеррегионални контакти. Паралелите, които находките от Горнотракийската низина имат са с находки от отделни обекти от Анатолия и Карпатодунавския басейн. Посочването на конкретни паралели е неприложимо в случая на тази категория находки. По тази причина може да се отбележи, че Тип 1 намира най-много съответствия в коментираните ареали. Този тип е най-разпространен в обширната зона между източните предели на Мала Азия до земите на Централна и Източна Европа. Интерпретациите на керамичните модели на колела са свързани с тяхната обредна същност. Различните варианти са най-разнообразни – соларни и небесни символи; преносители на човешката душа в отвъдното, магически предмети, спомагащи за безопасен и сполучлив транспорт и пр. Не се приема или разглежда възможността за утилитарност при тяхната употреба, освен функционирането им като играчки.

За българските земи може да се каже, че вероятно са изпълнявали същите функции. Това се отнася особено за тези находки, депозирани в ровове, единични (Ябълково), или колективни находки в централната яма (Черна гора). За земите на Горнотракийската низина от съществена важност е въпросът, дали са били самостоятелни находки, или елементи, принадлежащи към сложносъставни находки, като модели на коли, каруци и пр. На база на емпиричния материал, това е трудно доказуемо. Може да се предположи единствено, че ако са били изработвани такива предмети, те са били направени от нетрайни материали – дърво, кожа, текстил. Същевременно не са намерени запазени изображения на превозни средства, които да подсказват наличието им в местна среда. Единственият запазен пример към момента е колата от Плачидол. При нея могат да се установят прилики между откритите там дървени колела и артефактите принадлежащи към Тип 1 в дисертацията.

Липсата на такива модели на коли затруднява цялостното изследване на керамичните модели на колела, тъй като е невъзможно да се направи корелация с находките от съвременните Румъния и Унгария.

Животът на керамичните модели на колела, продължава и в по-късните периоди на бронзовата епоха в българските земи, макар и с по-слаб интензитет. Подобни

находки са намерени в няколко обекта в Южна България – Татул, Куш Кая, Ада тепе, Шиханов бряг. При посочените примери повърхността на дисковете е украсена в негативната техника, фурхенцих и кербшнит. Мотивите представляват кръгови пояси, които са съставени от малки изрязани и насени в повърхността на предмета триъгълници, спирали и пр. Може да се предположи, че са изобразени соларни символи, звезди. Като форма и профил, находките са доста близки до тези от предходния период. Единствено от обекта при Ада тепе, освен украсеното колело, е открит модел без украса, който визуално се доближава до находките от ранната бронзова епоха. За функцията на къснобронзовите колела е споменато, че е сходна, като на тези от предшестващата епоха.

Броят на обектите и намерените екземпляри от късната бронзова епоха не позволява задълбочен анализ. Трудно може да се говори за продължаване на традицията на изработване на керамични модели на колела. Това вероятно се дължи на редица промени. Смяна на селищните форми на обитаване, социално-икономически и демографски промени настъпили в този период. Появата на ново „*know-how*“, като колесницата, към която се преориентират повечето общности през периода и чието използване след XVIII в. пр. Хр. започва да се свързва с военни действия. Т.е. се наблюдава пълно изменение на облика на материалната култура, на средата на обитаване и икономическата обстановка в земите на Горнотракийската низина. Поради тази причина, вероятно цитираните модели на колела от КБЕ са намерени в различен от Горна Тракия ареал – Родопите.

Изложеното дотук показва, че присъствието и голямата концентрация на керамичните модели на колела е свързано с активни процеси и събития, засягащи не само Горнотракийската низина през ранната бронзова епоха, а и съседни територии. Тези процеси най-вероятно са свързани с настъпването, усвояването и разпространяването на колесния транспорт. Това явление се превръща в тенденция, чиято материална проекция са керамичните модели на колела (за Тракия) и модели на коли (за различни части на Европа). Това е едно от малкото „революционни открития“ в древността, което за кратък период от време, изравнява на еднакво ниво, общности с различни елементи на материалната култура, различни обредни и погребални практики, в различни географски ареали с различни климатични и регионални характеристики.

ГЛАВА VII. VARIA (карта 6)

Включването им в дисертацията се дължи на това, че те покриват критериите на т.нар. **малки керамични артефакти**, възприети в настоящата дисертация. Наблюдава се припокриване с *материала*, от който са изработени – глина; *размерите* възприети в настоящата дисертация 0,5–1,00 см до 15/16 см (при най-големите находки); *функционалност* за какво служат и се изпозват; *форма и тип*; *контекст*. Въпреки това те са по-малобройни, в сравнение с другите групи находки, разгледани в настоящия дисертационен труд. Не са ясно идентифицирани и поради това не могат да се обособят в отделни категории, групи и пр. Първоначалната им дефиниция, е че са култови или са амулети. Въз основа на формално-типологическите им белези, за част от находките първоначалните наблюдения остават валидни. Друга част от предметите може да бъде ре-интерпретирана, като предмети с утилитарни функции. Всички изброени по-горе находки, са били открити в същата среда, селища, контекст и хронологически граници, където се намират и артефактите, принадлежащи към петте големи групи. На този етап от гледна точка на наличната изворова база те не се поддават на класификация и подробен анализ. Причините за това са тяхното ограничено количество и разпространение в обектите от ранната бронзова епоха от Горнотракийската низина. Друга причина е, че на тях не съответстват добри паралели в съседни територии и това затруднява допълнителното им корелиране.

В тази част са включени следните групи предмети: „амулети“; малки предмети с правоъгълна форма; малки предмети с кръгла форма; миниатюрни керамични макари; правоъгълни керамични плочки, миниатюрни съдове и керамични топчета. Находките, за които е възможно да се направи подробно разглеждане подобно на големите групи са: *миниатюрни керамични съдове*; *керамични амулети във форма на котва*; *керамични плочки*; *керамични топчета*.

Представените в предходните редове находки, са известни в литературата под *разни/miscellaneous* или *varia/varia*, като част от малките керамични находки. Отбелязано е, че разпространението им на територията на Балканския полуостров, а и в Югоизточна Европа е ограничено. Това се отнася и за територията на древна Тракия и вероятно по тази причина не са включени в научно обръщение. По-многобройното им разпространение в последно споменатата територия е установено едва в два обекта – в селищните могили при Дядово и Нова Загора. При другите селища в Югоизточна Тракия тези предмети са представени с по един-два предмета. В чуждоезичната литература съществуват няколко изследвания, от които най-голямо внимание

заслужава обширната студия, посветена на малките находки от глина от К. Марангу. Авторката подробно е разгледала многобройни примери от Близкия Изток и различни части на съвременна Гърция.

Находките от Горнотракийската низина и тези от споменатите земи – Близкия Изток и Гърция са с различна хронология. Докато предметите от земите на Близкия Изток и Гърция са с дата в ранния, средния и късния Неолит (средата на V^{-то} – IV^{-то} хил. пр. Хр.), то образците от Тракия са от ранната бронзова епоха. Въпреки тези несходства, позоваването на по-ранни материали, е обосновано с идентичните структура, размери и облик на разглежданите предмети. В доста от случаите, обектите в съвременна Гърция продължават съществуването си и през бронзовата епоха, като са засвидетелствани прилики в други отношения на материалната им култура с обекти от същия период в Горна Тракия. Поради това, считам, че привличането на по-ранни находки, но по същество еднакви, с тези от днешна България, е удачно и би послужило адекватно на целите на изследването им – за тяхното сравняване.

В литературата малките предмети от глина, с различна форма – керамични питки, миниатюрни съдчета, топчета и др. са известни, като „tokens”. Тяхното разпространение е засвидетелствано в много голям ареал, включващ Турция, Сирия, Ирак, Иран и Израел. Датират се в много широк диапазон между VIII и IV хил. пр. Хр. Те могат да се приемат като символи/знаци, чиято поява и развитие отговаря на определени потребности на икономиката. Предположено е, че са били използвани за преброяване или контролиране на стоките и продукцията, като това е започнало първоначално в селските райони, а след това и в градските зони. Според автора, тези находки, не са само предполагаеми преброителни единици, а и вероятно са били предшественици на клинописното писмо. Косвено свидетелство, за това са знаците изобразяващи в умален вид предмети, които са били използвани в ежедневието.

Противниците на тази хипотеза, отбелязват, че е възможно тези предмети, да са били амулети, висулки (накити), играчки и пр. За голяма част от тях не са известни данни за археологическия им контекст, дали са били открити, като самостоятелни находки или колективни и дали принадлежат към някаква система: бройна, семиотична и т.н.

Въпреки критиките, друга част от изследователите приемат, че основното им предназначение, вероятно е било за преброяване, а всеки отделен предмет е представлявал самостоятелна бройна единица. Независимо, че истинското значение на

формата на значително количество от артефактите не е ясно, е възможно те да са били представители на различни числени стойности.

Сред различните мнения за интерпретацията на малките керамични предмети се открояват следните:

а) от VI хил. пр. Хр. тези находки са били откривани в складове, съоръжения за съхранение (съдове, ниши, ями). Те могат да се намират, във вътрешното или около него пространство на домашните или публични сгради;

б) не е изключено, да са били използвани след жътва – за изчисляване на реколтата. Веднага след като са изпълнили функцията си – за отчетност, са били изхвърляни. Не се свързват с търговски дейности;

в) в Ур, tokens/”жетони” са били намерени до огницата (подготвени за изхвърляне/унищожение) или на подовете (вероятно, съхранявани в съдове от нетраен материал – кожени торби, мяхове, кошове или дървени ведрa);

г) съществува възможност, групирането им в купчинки или контейнери да е временен запис на числа/количество и т.н., и да е форма на икономически контрол;

д) малките предмети с кръгла форма, се предполага, че принадлежат към определен култ/магия, игра. Смята се, че са някакъв вид инструменти, но липсва информация за това. Допуска се, че те са „преброителни единици”, които могат да променят местоположението и групирането си, тъй като са движими предмети. Възможно е те са били на разположение (или ползвани) на отделни лица или конкретни домакинства;

е) следващо предположение е, че те са служели за отразяването на произведено количество вълна, прежда или текстил; при паша на животните или при приготвянето на животински продукти. Връзката между предметите за броене и съхраняването на храна не е доказано напълно;

ж) друг подход при обясняването на функцията на тези предмети е, че с тях се е преброявало количество храна – например посочване на точен брой съдове (с еднакъв обем), които съдържат определен (фиксиран) обем храна.

На територията на съвременна Гърция, подобни предмети се откриват много рядко. Те са самостоятелни находки, които не са били събирани систематично и анализирани. Поради това, не са идентифицирани, като предмети, които служат за броене, отбелязване или смятане. Информацията за контекста им, е много оскъдна. Хронологически, малките находки попадат в ранния, средния и късния Неолит. Откриват се в Източна Македония, Тракия, Тесалия, Егейските острови. К. Marangou

разделя малките керамични находки в две основни групи: 1. Заоблени предмети, които са със сферична, цилиндрична, дисковидна форма; предмети, като пръчки/прътове, миниатюрни съдове и пр.; 2. Правоъгълни предмети – плочки, „хлебевидни” предмети, паралелепипеди и пр.

В заключение е пояснено, че малките „необясними” предмети – tokens, съществуват в широки времеви граници от ранния Неолит до ранната бронзова епоха, като през последния период са най-слабо засвидетелствани. Това би могло да означава, че в края на IV и началото на III хил. пр. Хр. е протекъл процес на изместването на една система от знаци от друга, при която предметите са изместени от писмени знаци за запис, пресмятане и т.н.

Липсата на интензивни и систематични изследвания на контекста и същността на тези находки, не позволяват оценяването на техните морфологични, пространствени и времеви характеристики. Вероятните потребители, продукти или единици, чрез които се е броило и записвало, могат да се предположат, но са необходими повече данни, за да се изградят модели за тяхното обяснение. Сведенията сочат, че са били използвани за създаване на знакови системи, еволюиращи и до днес.

В друго изследване е посочено, че е възможно малките предмети/модели да са използвани за инициация; за предаване на речева традиция (приказки, песни); като апотропейни предмети; амулети и накити; като играчки. В някои случаи миниатюрните модели на предмети са свързани със складовете/хранилищата на продукцията, приготвяне на храна, както и защита на стоките и добитъка; за просперитет на домакинствата и обитателите им; за съхраняване на предмети с висока стойност (злато, сребро и пр.); с тъкането и преденето; като знак за изявяването на собствеността. Изследователката посочва, че е възможно малките находки от глина (модели) да са били свързани с дейността на хора, които в живота си служат с реалните предмети, които изобразяват моделите. Изложените по-горе твърдения, са основните подходи за интерпретиране на малки/миниатюрни предмети и модели на предмети, присъстващи в ежедневието на хората през ранната бронзова епоха.

Присъствието на част от тези предмети в земите на Горна Тракия е засвидетелствано в по-ранни или по-късни периоди – през Неолита, Енеолита и ранната желязна епоха. Това са миниатюрите керамичните съдове, топчета и „пръстени”. Такива са открити в различни праисторически обекти, като неолитното селище Усоето, селищната могила до Биково, в енеолитния пласт в Езеро, Глухите камъни, Конево, Малкото кале, Равадиново. Те са определяни по различен начин – като култови

предмети, като играчки и пр. За находките от Усоето, глинени топчета и конуси, е предположено че са част от някаква хазартна игра, заедно с керамичните зооморфни фигурки. За миниатюрните съдове от Езеро няма интерпретация. Според М. Запоточки и М. Запоточка, миниатюрните съдове се интерпретират, обичайно като детски играчки и със сигурност не би могло да са използвани с утилитарни цели. Миниатюрните предмети от Глухите камъни, датирани в ранната желязна епоха са определени като ритуални. Керамичните кръгове или пръстени са интерпретирани по различен начин. Според П. Детев те са части от накити, докато според Л. Конова тези находки би трябвало да се възприемат като поставки за съдове или като предмети, които са част от находките илюстриращи култа към Великата Богиня майка.

Малките предмети, които се откриват във времето предхождащо бронзовата епоха и периодите след това, също нямат единна дефиниция. За тях се предполагат различни функции и символно значение. За сходно предназначение на малките глинени находки, може да се предполага, единствено заради това, че много от тях се срещат без морфологични изменения в широк времеви отрязък от Неолита до ранната желязна епоха.

Представените мнения могат да се синтезират със следното. През ранната бронзова епоха в Южна Тракия наред с предметите, които принадлежат към т.нар. „малки находки”(small finds; kleine Funde) се откриват и други предмети с малки размери. Те са най-разнообразни и могат да се обединят под общото название *разну/varia*. В земите на Горнотракийската низина тяхното разпространение е установено в няколко обекта – Юнаците, Езеро, Крън, Караново, Дядово, Нова Загора, Асеновец, Свиленград. Всички те са открити в селищна среда – в жилища или около тях. Не са известни данни за наличието им в некрополите и светилищата. Находките могат да се разделят на предмети, които илюстрират умалени модели на реално съществуващи предмети, използвани в ежедневието (съдове, предмети на преденето и тъкането) и предмети, които не представят модел на инвентар от всекидневието. Неголемите им размери (дори миниатюрни) поставят въпроса за тяхното значение и функция в живота на древното население.

С данните, с които разполагаме от представения вече преглед на мненията за малките предмети (съдове, топчета, пръстени и др.) могат да се приемат, макар и като хипотетично, някои от следните:

I. Възможно е да, са служели, като амулети, магически символи за защита, апотропейни символи или вотивни дарове. Тяхното присъствие в ежедневието на

хората е било да осигури закрила и просперитет при най-важните дейности, които са извършвали – създаването на поколение, осигуряването на прехраната и предпазването на дома.

II. Други автори предлагат по-нестандартни предположения. Според тях, изследваните артефакти вероятно са били пособия за преброяване на определено количество (животни, продукцията и пр.) и пресмятане на стойност. Това, вероятно се е отнасяло за готова продукция – на зърно, храна, съдове и т.н. Възможно е, да са служели и за изразяване на стойността на продукцията (в различни отношения – зърно-съдове; или съдове – животни и т.н.).

III. Следващ подход при изучаването на част от находките е употребата им в хазартни игри (топчета и пр.). Някои автори стигат и по-далеч в предположенията си, като изтъкват, че фигурките на животни, моделите на съдове за съхраняване на жито и други храни, могат да се считат като символ на залог при подобни хазартни игри.

IV. Друга хипотеза е за ролята им като играчки на децата, чрез част от които вероятно е извършвана инициацията при определени етапи от израстването и развитието им (подобно на хипотезите за ролята на керамичните модели на брадви).

Досега предложените хипотези, не си противоречат взаимно една на друга. Може да се предположи, че не е изключено да са имали смесени/комбинирани функции. Т.е. използването им в определен момент като предмети за игра, не възпрепятства използването им като символ или като „бройна единица”, или като средство за показването на процеса на инициация сред най-малките представители на общността.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ – МАЛКИТЕ КЕРАМИЧНИ АРТЕФАКТИ В ГОРНОТРАКИЙСКАТА НИЗИНА ПРЕЗ РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА

Настоящият дисертационен труд спомага да бъде преодоляна празнина в изследването на група от артефакти, чийто брой и разнообразие през последните десетилетия съществено нарасна. Това обстоятелство позволява освен обработването и систематизирането на увеличения емпиричен материал, също така да бъде осъществено сравнение с материалите и процесите в по-широк, надрегионален контекст. **Малките керамични артефакти** от ранната бронзова епоха от Горнотракийската низина, до този момент не са били обект на обобщено изследване в българската историография и оставаха неизследван съществен дял от материалната култура на населението през посочения период. Нерешени до момента са останали важни въпроси за това защо и как

са се появили тези предмети по едно и също време на една и съща територия? Все още е неясно, защо изведнъж прекъсва традицията на изработване на многобройни и най-разнообразни предмети от предшестващи периоди? Защо тази традиция не е продължена, и защо новоизработените локални паметници се различават от предметите от по-старо време? Възможно ли е това да се дължи на промяната на произхода, състава и характера на новото население и смесването им със завареното местно население, в резултат на което се наблюдава преориентиране на духовните ценности? Техният анализ и интерпретация представят нова до момента информация, свързана с отделни черти от материалната и духовната култура през този период.

В хода на изследването са систематизирани и анализирани географското разпространение, местонамирането, археологическата среда и контекст на дефинираните в настоящия дисертационен труд **малки керамични артефакти**. Направеното е основен източник на информация, чрез която може да се определи тяхната хронология, интерпретация и взаимодействие с други елементи от материалния бит.

В настоящата дисертация са изследвани шест основни групи предмети, които по дефиниция и технически параметри отговарят на критериите, възприети за **малки керамични артефакти** от ранната бронзова епоха от Горнотракийската низина. Това са: *антропоморфни фигури, зооморфни фигури, керамични котви и куки, керамични модели на брадви, керамични модели на колела, Varia*.

Информацията за достъпните за изследването артефакти е систематизирана в каталог, а в основната текстова част е анализирана и интерпретирана по описаните по-горе групи. Обобщени са данните и са направени заключения за обща хронология, контекст на откриване, възможни интерпретации на функционалните характеристики на представителите на различните групи от **малки керамични артефакти**, като част от материалната и/или духовната култура през периода на ранната бронзова епоха. Посочени са паралели от съседни ареали, приведени са примери и интерпретации на същите групи артефакти за съседни на Горнотракийската низина територии (Анатолия, Егейски ареал с островите, Континентална Гърция, Западни Балкани, Централна Европа, Подунавие, Севернопонтийска зона).

Въз основа на анализа на технологичните специфики и характеристики на предметите, се достига до заключението, че всички предмети, включени в дисертацията са изработени в местна среда. Не са разпознати артефакти с импортен произход от съседни на Тракия региони: Анатолия, Егея и Средиземноморието. Направена е

класификационна схема за всяка група от предмети. Така са създадени вътрешни типове и типологически групи, доколкото емпиричният материал позволява за антропоморфните и зооморфните фигури. Находките от останалите групи – керамични котви и куки, керамични модели на брадви и колела, миниатюрни съдчета са привързани към вече изградени типологически схеми.

Обобщаването и систематизирането на материалите от Горнотракийската низина даде възможност за тяхното поставяне не само в локален/регионален, но и в междурегионален контекст. В работата са посочени паралели и аналози от съседни за Източните Балкани ареали. По такъв начин са проследени и реконструирани възможни контакти и взаимодействия с популации от съседни ареали и територии. Досега, подобни са били засвидетелствани по отношение на устойчиви, повтаряеми и масово разпространени елементи от материалната и духовната култура, на база сравнения и корелации с керамичен репертоар и частно чрез директни импортни предмети и материали. В този смисъл малките керамични артефакти се явяват самостоятелен и отделен информационен източник, макар и с хетерогенен характер, за живота и бита през IV–III хил. пр. Хр.

В синтезиран вид, по-долу са представени основните обобщени данни:

Антропоморфните фигури са разпространени в Горнотракийската низина, в селищни могили, открити селища и ровове. Археологическият им контекст е в жилищата, като цяло в зоните на всекидневното обитаване. Антропоморфните фигури намират близост с находки от Анатолия и Северна Гърция. Сред обектите, в които са намерени много близки аналози са Норшун тепе, Бейчесултан, Дикилиташ. Хронологическото им присъствие е установено в трите фази на ранната бронзова епоха, като най-високата им концентрация е през третия етап на епохата. Интерпретират се като елементи на домашните култове и обреди.

Зооморфните фигури са разпространени в Горнотракийската низина, в селищни могили и открити селища. Откриват се в жилищата – в основата на пещи и огнища и в някои отделни случаи, депонирани в питоси. Сходни на откриваните у нас находки са известни от Анатолия, Егея и земите на север от р. Дунав. Особени прилики се забелязват между т.нар. протомета на глава на бик с находки от обекти от Анатолия. Хронологическото им присъствие е отчетено най-силно във втората фаза на ранната бронзова епоха. Интерпретират се като елементи на домашните култове и обреди.

Керамични котви и куки са открити в Юнаците, Карлово, Езеро, Михалич, Капитан Андреево. Археологическият контекст, в който се откриват са жилищата, в

близост до огнищата. Паралелите на керамичните котви и куки са разпространени в изключително широк географски ареал, обхващащ Континентална Гърция, Анатолия, Румъния, Сърбия, Италия и островите около нея, Малта. Хронологическото им присъствие е през втората фаза на епохата. Тези предмети са интерпретирани като утилитарни – за сушене на различни видове храни (билки, гъби, месо и др.).

Керамични модели на брадви са разпространени основно в Горнотракийската низина, като отделни примери извън тази територия са намерени в Перник и Джулюница. Контекстът им на намиране е в жилищата – при всекидневните зони на обитаване, по рядко в ровове и ями. Аналогични на керамичните брадви от българските земи, като форма и украса са находки от Бохемия и Моравия, Румъния, Одринска Тракия и Анатолия. Също така те представляват умалени копия на типовете каменни брадви през ранната бронзова епоха, характерни за Горнотракийската низина. Именно „парадните“ и бойните брадви са служили, като първообраз за изработването на керамичните модели на брадви. Хронологическото им присъствие е и в трите фази на ранната бронзова епоха, като най-интензивно те се срещат през втората фаза на епохата. Интерпретират се като амулети и играчки.

Керамичните модели на колела са разпространени в редица селищни обекти – в жилища и ровове. Хронологическото присъствие на керамичните модели на колела е в трите фази на ранната бронзова епоха, като то е най-интензивно във втората и третата фаза на епоха. Сходни находки са известни от земите на север от р. Дунав и Анатолия. Интерпретират се като макети/модели, играчки и като соларни или небесни символи. Разгледани са във връзка с процесите на откриване и разпространение на колесния транспорт и осъществяването на далечни миграционни процеси от различни групи население през различни фази на епохата. Разпространението им продължава и те остават част от материалната и духовна култура и през следващите етапи на бронзовата епоха.

В групата **VARIA** присъстват миниатюрни съдове, единични предмети, „амулети“, правоъгълни керамични плочки и керамични топчета. **Миниатюрни съдове** са намерени в Крън, Караново, Дядово, селищната могила и откритото селище при Нова Загора, Гюндийската селищна могила, селищна могила Пачника, Драганци. Информацията за контекста им е оскъдна, като във всички случаи са намерени в селищата в жилищна среда или в близост до жилищата. Хронологически присъстват и в трите фази на ранната бронзова епоха. Паралелите, които могат да се посочат са реалните съдове, които имитират и присъстват в керамичния репертоар през ранната

бронзова епоха в Горнотракийската низина. Интерпретират се като играчки или модели/макети на реалните съдове. В бъдеще тази част от групата VARIA би могла да бъде обособена като отделна (подобно на групите анализирани в първите пет глави). Същевременно поради липсата на достатъчно информация за контекст на откриване, място на съхранение и пр. на голяма част от артефактите, представляващи миниатюрни съдове, за нуждите на настоящата дисертация те да са вписани в по-общата и сравнително еkleктична група VARIA.

Сред **Единичните находки** присъстват с отделни екземпляри пулче, паралелепипед, тежест за стан и две миниатюрни макари. Те са намерени в селища в Горнотракийската низина в жилища или близост до тях. Датират се във втората фаза на ранната бронзова епоха. За всеки отделен артефакт съществува различна интерпретация – за пулчето – магически предмет или елемент от игра; за керамичния паралелепипед – тежест или обреден предмет, свързан с плодородието. За миниатюрните керамични макарки е трудно да се даде обективно мнение за функцията им, но може да се каже, че не са били утилитарни. Керамичната плочка с три отвора е интерпретирана като тежест използвана при тъкане, на база на съответстващи паралели в Крит и Западна Анатолия. **Миниатюрните керамични котви и куки** са открити единствено в Юнаците. Липсва яснота за археологическия им контекст. Хронологически попадат в първата и втората фаза на ранната бронзова епоха. Могат да се интерпретират като амулети или висулки, а също и като местна версия на подобни предмети от Близкия Изток – *anchor axe*. **Керамични плочки** са познати от няколко селищни обекта в Горнотракийската низина – Караново, Нова Загора, Драганци, Гълъбово, Михалич, Момчилград. Откриват се предимно в жилищна среда. Хронологически попадат в трите фази на ранната бронзова епоха, като най-изявено е присъствието им във втората фаза на епохата. **Керамични топчета** са намерени в Крън, Караново, Дядово и Свиленград. За част от находките има информация, че са намерени в жилища, като топчетата от Караново са колективна находка. Керамичните топчета се отнасят хронологически към втората и третата фаза на ранната бронзова епоха. Техни паралели са познати от обекти в Анатолия и Гърция. Интерпретациите на функцията им варират от играчки до средства за ловуване и отбраняване.

От представената синтезирана информация, могат да се направят следните изводи и заключения:

Определената за изследване териториална зона в настоящата дисертация, се отличава с най-висока концентрация от предмети, принадлежащи към групата на

малките керамични артефакти. Този факт се дължи на това, че Горнотракийската низина е най-добре проучения археологически ареал, който се отличава с висок брой разнообразни, като вид и функции обекти – селищни могили, открити селища и ровове.

Същевременно общата статистика показва, че през ранната бронзова епоха това е един от най-интензивно обитаваните ареали, с добри природни условия и естествени комуникации, при които се регистрират контакти и влияния не само със земите на Егея и Анатолия, но и от север – от европейските територии. Горнотракийската низина има ролята на естествен коридор на Балканите. По такъв начин е било възможно, чрез ключовото си разположение да „контролира“ различни трансрегионални комуникации. Извън съмнение това е било определящо в процеса на акумулиране и концентрация на артефактите, обект на изследване в настоящия труд.

Сравнявайки разпространението на различните групи находки по местонамирания в Горнотракийската низина се забелязва значително припокриване на едни и същи обекти, в които са намирани предмети от повече от една или две групи предмети. В това отношение селищните могили имат превес над откритите селища. Трябва да се отбележи, че в селищните могили, разпределението на различните находки невинаги е равномерно. Така е трудно да се проследи закономерност за комплексно присъствие на находки от повече от една група в определени контексти. Това е валидно само в някои случаи за строителни хоризонти от определени обекти – наличието на артефакти от различни групи в един хоризонт, но от различни жилища, структури, съоръжения и пр. (Дядово, Сокол, Езеро и др.).

Най-често **малки керамични артефакти** са откривани в жилища, на различни места в основната зона на обитаване – на пода, около или под огнището. В по-редки случаи малки керамични предмети са намирани в ями или ровове. Тези данни сочат, че изработването и употребата на малките предмети е била пряко свързана с всекидневното и материалния бит. Т.е. те са били в непрекъсната близост до техните обитатели. Въпреки това общият брой на *малките находки* е значително по-малък в сравнение с други елементи от битовия/жилищния инвентар – съдове, инструменти, тъкачни пособия и др.

Паралелите, които са открити за различните категории находки произхождат от различни териториални ареали. В зависимост от различните групи находки, могат да се очертаят няколко зони, съдържащи аналогични находки на артефактите от Горнотракийската низина. *Антропоморфните фигури* имат сходства с находки от Анатолия, Северна Егея и Анатолия. По-слаби са връзките с т.нар. баденски идоли и

фигури от къснотриполската култура. *Зооморфните фигури* намират сходства с отделни обекти от Южна и Западна Анатолия, като в единични случаи се проследяват паралели с находки от земите на днешни Румъния и Гърция. *Котвите и куките* имат свои паралели в цялото Средиземноморие, Континентална Гърция, Южна Румъния. *Керамичните модели на брадви* имат близки аналогии с предмети от Централна Европа от земите на Моравия, Бохемия, днешна Румъния, спорадично в земите на Одринска Тракия и областта Македония. *Керамичните модели на колела* имат пълни съответствия със земите на север от Дунав – Румъния, земите на днешна Централна Европа и предполагаемо земите на днешна Украйна. Изолирани аналогии се забелязват в обекти от по-отдалечени ареали – Западна Анатолия. Така се очертават два основни центъра, при които се наблюдават паралели – Централна и Източна Европа (керамични модели на брадви и колела) и Егея и Анатолия (антропоморфни фигури, зооморфни фигури и керамични котви и куки).

При повечето случаи, цитираните аналози са синхронни или малко по-ранни, но в рамките на същия период, към който се отнасят, от предметите от Горнотракийската низина. Това показва, че изработването на предметите от отделните групи от една страна е извършено в местна среда и е атохтонно. Същевременно по-горе вече бе отбелязано, че никой от предметите от групата на малките керамични артефакти от Горнотракийската низина не може да бъде разпознат като директен импорт. Следователно наличието на паралели трябва да бъде обяснено по-скоро с движението на хора и трансфер на идеи, отколкото като пряка размяна на крайни продукти, още по-малко такива, които трудно биха могли да бъдат интерпретирани като имащи стопанско значение.

Тези наблюдения са валидни за почти всички групи предмети. Съществуват изолирани случаи, при които от един обект от посочените ареали са известни паралели от повече от една категория предмети на тези от Горнотракийската низина. Примери за такива са Норшун тепе (антропоморфни фигури и керамични модели на колела), Демирчихююк (зооморфни фигури, керамични модели на брадви), Ситагри (керамични модели на брадви; керамични котви и куки), Дикилиташ (антропоморфни фигури, керамични модели на брадви), като последните два обекта са част от същия културен кръг, към който принадлежат обектите от Горнотракийската низина.

Находките от всички групи, без керамични котви и куки и някои от предметите от *VARIA*, са разгледани, като елементи на обредност и практики, свързани с дома,

домашното огнище; играчки/моделни и амулети. Така се очертават три основни модела за интерпретирането на малките керамични находки в настоящата дисертация.

Първият модел е свързан с по-голямата част от предметите – антропоморфни и зооморфни фигури, керамични модели на брадви и колела, модели на съдове, миниатюрни котви. Те се свързват с духовния мироглед и практики на населението през ранната бронзова епоха. Въпреки това, предмети от различните групи не са откривани заедно или в среда, която да подсказва взаимната им употреба. Т.е. не се наблюдава съчетаването им и преплитането им в едно цяло, в обща система. Подобно наблюдение се отнася и за находките от съседните ареали, различните предмети са откривани в различна археологическа среда и контексти. Местата, където са намирани антропоморфните фигури – в селищата/жилищата, оправдава хипотезата, че е възможно те да са били използвани в практики, свързани с култове към дома и домашното огнище, за благосъстоянието на обитателите му. Зооморфните фигури вероятно представляват елемент в домашните култове, които нямат строга дефиниция. Една от възможните хипотези е тази за участието им в култа към огъня и домашното огнище (особено за тези, които са поставяни в основата на термичните съоръжения). Така например за керамичните модели на брадви може да се каже, че семантичната им натовареност е свързана с реалните каменните брадви. Т.е. могат да се разглеждат комплексно. Вероятно керамичните реплики са изпълнявали ролята на елементи, защитаващи дома и общността, като вероятно са били и персонален атрибут, свързан с процесите на израстване и инициацията на индивидите от мъжки пол. За керамичните модели на колела може да се отбележи, че са използвани, като играчки и/или като соларни символи. Подобна интерпретация, като играчки или модели, се отнася и за миниатюрните съдове.

Вторият интерпретационен модел се свързва с керамичните котви и куки, както и единични предмети с утилитарни функции. В настоящия труд е възприето, че котвите и куките се използват в бита – за сушене на различни храни и билки, а единичните правоъгълни керамични таблички са били използвани в тъкачеството.

Съществува и трета група предмети, за които е трудно да се даде задоволителен отговор, за какво са били използвани със сигурност. Такива например са керамичните топчета, за които може да се допусне, че са използвани в различни игри или тежести за прашка.

Малките керамични артефакти, които са интерпретирани като обредни, концептуално са свързани с домашните практики и с израстването и развитието на

индивида. Т.е. тяхната употреба може да се свърже с най-малката социална единица – семейството. Те нямат публично и масово разпространение и характер. Вероятно поради тази причина броят на отделните предмети е сравнително ограничен. От друга страна може да се каже, че ограничените прояви на определени домашни практики и обреди се дължат на краткото време, в което малките предмети са съществували.

Утилитарните малки керамични предмети ясно сочат връзката със съседни райони, където са намерени аналогични предмети. Тяхната употреба точно повтаря тази на първообразите. При тях проблем също представлява краткото време и ограничения брой обекти, в които са намерени и използвани. Това повдига въпроса за краткотрайността на тяхната актуалност и приложимост. Друго възможно обяснение е липсата на достатъчно натрупан емпиричен материал.

Представените по-горе данни очертават няколко важни извода и въпроса:

1. Първият въпрос е свързан с идентифицирането и причисляването на керамични находки към групата на малките керамични артефакти – формално-типологически, териториално и хронологически.
2. Вторият въпрос е свързан с връзката между групата на малките керамични артефакти с останалите елементи на материалната култура в изследвания ареал през ранната бронзова епоха.
3. Третият от тях е свързан с това, дали може да се говори за хронологическа приемственост при изработването и ползването на малките керамични предмети от енеолита и преходният период към ранната бронзова епоха.
4. Четвъртият въпрос е за това как е възникнала идеята за изработване на малки керамични предмети. Какъв е техният произход и причини за поява? Дали причините са вътрешни – предметите са с автохтонен характер и изработването им е породено от вътрешно-присъщата потребност на населението; дали факторите, които са спомогнали тяхното генериране са външни, или появата на малките керамични артефакти е вследствие от съчетаване от вътрешни и външни условия, които са го повлияли.

Първият въпрос е свързан с коректното разпознаване на отделни находки, като такива и правилното им датиране в определен хронологически период. Сред разгледаните **малки керамични артефакти** фигурират силно фрагментирани предмети, които на пръв поглед е трудно да бъдат идентифицирани и датирани. Въпреки това те са разгледани в дисертационния труд с условието, че е възможно поради фрагментарния си характер да са били погрешно разпознати. Такива например

са фрагменти от крачета, ръчички и други части от антропоморфни фигури; керамични паралелепипеди, хлебчета. В информацията, съдържащата се за тях в инвентарните книги на музеите е посочено, че са открити в раннобронзовите пластове на обектите, където са били намерени. Поради липсата на допълнителен археологически запис или документация, са включени в дисертационното изследване, с уговорката, че при бъдещо натрупване на емпиричен материал, информацията за тях ще бъде прецизирана и допълнена.

Връзките, които малките керамични артефакти имат с други предмети от материалната култура през ранната бронзова епоха са косвени и е трудно да се проследят директно. Може да се каже, че обединяващото между тях и другите предмети от бита на раннобронзовото население е средата и времето, през което са били изработени. Те представляват неделима част от материалната съвкупност, която е произведена и ползвана през ранната бронзова епоха в Горнотракийската низина. Извън тези наблюдения е трудно да се проследи семантична и емпирична връзка между представителите на **малките керамични артефакти** с други елементи от материалната култура. Въпреки това, е възможно да се очертаят някои отделни връзки между различните групи малки предмети с масовия керамичен материал и керамични и каменни находки. Такава е връзката между каменните брадви и техните точни керамични имитации. Наблюдава се практиката на древните хора да използват, като прототипи и макетират съществен предмет, като каменните и „парадните“ брадви, придавайки му апоторпейни функции (каквито са моделите на брадви). Връзка се забелязва с масовия керамичен материал и резултатите от интердисциплинарните методи. Съществуващите абсолютни дати и масовият керамичен материал служат за корелация на относителната хронология на **малките керамични артефакти**. Повечето малки керамични артефакти не могат да се датират въз основа на собствените си характеристики и особености. Изключение от това са моделите на брадви и част от миниатюрните съдове. Поради това, анализа на масовия керамичен материал и наличните ¹⁴C дати са използвани за определянето на релативната и абсолютната им хронология.

Изясняването на причините за появата на малките находки е комплексен проблем, който има своя предистория. Тя е свързана с климатичните, демографски – а от там и с икономически и социални процеси довели до сериозни изменения в Горнотракийската низина. Те са настъпили в края на енеолита, Преходният период и началото на бронзовата епоха. Формирането и началото на ранната бронзова епоха са

пряко свързани с проблема за края на халколитната цивилизация и последващият я преходен период. Напоследък все повече изпъква схващането, че „халколитната система“ на Балканския полуостров замира в резултат на различни фактори, като климатични промени, постепенни етнически размествания и дифузии от степите на Волга и Дон. Халколитният модел на живот постепенно се дезинтегрира. Новите условия довеждат до промяна в начина на живот, придвижвания в търсене на нови земи, суровини и др. Във формирането на новата култура участват както земеделски групи, така и подвижни скотовъдни племена. Взаимодействията между местното население и новите етнически групи представлява един дълъг период на социална и икономическа трансформация.

Трите хронологически периода – края на енеолита, преходният период и ранната бронзова епоха се характеризират с различна материална култура, като се забелязва присъствието и предаване на отделни елементи („заемки“?) във всеки следващ. Информацията придобита по емпиричен път за времето на енеолита и бронзовата епоха е значително повече, в сравнение с данните, с които разполагаме за Преходния период. Това се дължи на липсата на достатъчно проученост на последния, което обуславя ограничената информация за материалната култура (а и като цяло) за интервала на неговото съществуване. Това е период, не само на промени в материалната култура, но и време на промени в местата и формите на обитаване, погребалните обреди, а вероятно и на промени в духовните възгледи. Тези промени се долавят по редица материални белези, сред които могат да се изброят: керамичното производство, металургията, погребални обреди, жилищна архитектура, земеделие, животновъдство и др. Топографски се запазват местообитанията на населението – при голяма част от селищните могили животът продължава (макар и след известно прекъсване), с изключение на селищата в Северните и Североизточните земи на съвременна България. При очертаните промени и процеси се констатира прекъсване на традициите за изработването на антропоморфните и зооморфните фигури; миниатюрни съдове; модели на столчета и масички; култови масички; модели на пещи и жилища; модели на брадви; модели на житни зърна. Физическото прекъсване на традицията е изразено и количествено – през енеолита броя на фигурите, миниатюрните съдчета (например) далеч надхвърля този през ранната бронзова епоха. Отсъствието на континуитет между епохите се забелязва, в начина на изработване на предметите от отделните групи. Така например, докато през Енеолита керамичните антропоморфни фигури се отличават с прецизна изработка и богата украса, то през ранната бронзова епоха този тип находки,

се характеризират с липса на прецизност и качество при моделирането. Част от зооморфните фигури и керамични колела са доста лошо моделирани и изпечени, забелязват се пукнатини по повърхността им, което показва че някои от тях е възможно да са били играчки, или използвани за такива (след неудачното им изпълнение).

Може да се предположи, че появата на малките керамични артефакти е в локална среда в Горнотракийската низина. Техният произход се свързва с местното раннобронзово население, в отсъствието на каквито и да са връзки с традициите за изработване на подобни предмети от предходни епохи. Същевременно липсва информация за импортни предмети от съседни земи, които да са играели ролята на прототипи при изработването на местните находки. Не е изключено, като първообраз да са служили по-ранни предмети (фигури, миниатюрни предмети и пр.), на които раннобронзовите обитатели да са се натъкнали при повторното връщане и обитаване на селищни могили – при подравняване на нива, при строителни и укрепителни дейности. Това не обяснява защо не са намирани находки, които да възпроизвеждат малки находки от енеолита или преходния период.

Трансформациите в началото на РБЕ придават ново значение на мястото на Балканите в динамичните културни процеси. Тракия, пряко свързана с Егейския басейн и Средиземноморието, постепенно придобива ролята на кръстопът между Егейско-Анатолийския свят, Северното Причерноморие и Централна и Югоизточна Европа. Пример за това са проникването на редица нови, непознати до този момент предмети и стоки – първите импорти. През последните две десетилетия значително нарастна количеството на предметите от ранната бронзова епоха, предимно от Югоизточна Тракия, интерпретирани като директен внос или местно подражание. Това са предимно керамични материали и находки от земите на Анатолия и Егея. Като импортни съдове или техни местни версии са интерпретирани т.нар. троянски чаши/*depas amphikypela*; шишета/бутилки на поклоника/*Pilgrimflasks*; сирийски бутилки/*Syrianbottle*; керамични съдове от групата *Redwashware*; амфори; кани; малки контейнери с две дръжки; чайници и други находки, открити на редица археологически обекти в Тракия. Същевременно в Горнотракийската низина не се забелязват импортни находки и материали от земите на север от Дунав, Карпато-Дунавския басейн и други, по-отдалечени европейски територии. Големият брой и многообразието на тези находки, свидетелства за процеси на взаимоотношения и търговски контакти, преобладаващо с налесението от юг и югоизток, спрямо тези на север и североизток.

При така очертана картина се забелязват наситени контакти и взаимодействия с Анатолия и Егея, която се допълва и от отделните аналогии, които част от находките от Горнотракийската низина имат с тях. През същото време, в изследвания ареал се срещат предмети, чиито паралели са с централно и източно европейски характер и произход. Въпреки това липсва ясен археологически запис, чрез който да се проследят тези връзки и влияния. Причини за това са липсата на достатъчна проученост в ареалите на север от Стара планина, както и липсата на достатъчно сравним емпиричен материал от двете страни на планината.

С оглед на казаното до тук, може да се предположи, за част от находките, че причините или „инструментите“ на появата им се състои в контактите на далечни разстояния. За тях не винаги има директни материални свидетелства и следи. Те могат да се проследят, чрез обмен на идеи, на „*видяно и възприето*“. Така сред възможните причини за подбудите за появата и разпространението на малките керамични артефакти са желанието за репродуциране на нещо, което древните хора са видели и са възприели, че е актуално или дори модерно. При това предположение остава въпроса, как първообразите са били достъпни за местното население. Дали е привнесено отвън, или е вследствие на чуждестранни пътувания. Тази хипотеза вече е изразена, по отношение на антропоморфните фигури, но би могла да послужи като модел за изясняването на тези въпроси и за останалите малки предмети. Вероятно при тези миграции, наред с транспорта на различен вид импортни предмети (съдове, метални изделия и пр.) да е била инфилтрирана идеята за изработване на малки находки от глина – например антропоморфни фигури, керамични котви и куки, модели на брадви и колела.

Не е установена напълно синхронност или общ контекст между доказаните импортни предмети и някои от групите малки керамични артефакти. Връзката помежду им се предполага от това, че са открити в една и съща територия – Горнотракийската низина, и че има съвпадение при обектите, където са намерени (Езеро, Дядово, Гълъбово) или са открити в обекти, които са в близост до селища с импорти (такова съотношение е установено при Капитан Андреево/Свиленград – Михалич; Чавдарова чешма – Констанция). Т.е. всички данни за успоредност при появата на тези предмети са индиректни и косвени. Може да се приеме, че голяма част от предметите са в един времеви пояс с различни импортни предмети, които навлизат в Тракия през втория и третия етап на ранната бронзова епоха.

Схващането за наличие на сходства между отделни групи предмети, като резултат от миграции и контакти, но с ретроспективен характер (за периода на

Финалният енеолит от Тракия) е вече пуснато в научно обръщение. Въпреки това, за категоричното потвърждаване на подобни тези е необходимо количествено натрупване и повторемост на емпиричен материал от повече обекти от всеки от разглежданите ареали, който да е достатъчен за задълбочени анализи и сравнения.

Синтезираната и анализираната в настоящата дисертация информация разширява познанието ни за един непознат аспект на материалната и духовната култура на населението през ранната бронзова епоха в Горнотракийската низина. Обедняващите критерии са материалът, от който са изработени – глина; еднаквата територия и местата, където се откриват и това, че те представят умалени модели на реално съществуващи предмети, инструменти и пособия от ежедневието на общностите. Това сочи, че в древността хората са имали нужда да изразяват своите вътрешните, душевни емоции и вълнения, като ги материализират посредством умалени предмети. Това е валидно, независимо дали става въпрос за обредни предмети, модели/макети или играчки. Чрез тях се смята, че децата опознават света и се адаптират към неговия ритъм. Т.е. те служат като социално-обществен инструмент при израстването и преминаването на индивидите през различните етапи на тяхното развитие/съзряване.

Малките керамични находки, са изработени в същото време, през което са били създадени техните анатолийски и егейски прототипи. Това означава, че те са отразявали актуални за времето си предмети, популярни в огромен териториален диапазон, с цялата символика, с която са били натоварени. Именно тези малки находки показват (макар и индиректно), че населението не е било в епизодични контакти, а е поддържало постоянни отношения. Така Тракия е била част от едно общо цяло, включващо земите на Централна и Източна Европа, Анатолия, Егея и Източното Средиземноморие, макар и не с еднакво проявен интензитет. В нейните предели са се състояли различни процеси. Част от тях са били с вътрешен характер – на развитие на селищата, стопанството, металургията и външни процеси – на развитие на комуникации и контакти с по-близки и отдалечени зони. Те значително са допринесли за обогатяването и разнообразяването на различни елементи на материалната култура, чрез взаимстване и имитиране на видяното отвън. По този начин през ранната бронзова епоха Тракия започва да бъде зона на пресичане и обедняване на стилове и традиции, елементи на материална и духовна култура на всички заобикалящи я територии. Тези тенденции продължават развитието си и през по-късните етапи на бронзовата епоха.

Авторска справка за основните приноси на дисертационния труд:

- ❖ За първи път в българската научна литература е представена и възприета терминология, служеща за дефиниране на малките керамични артефакти.
- ❖ За пръв път е извършено обработване, документиране, каталогизиране и анализиране на малки керамични артефакти от ранната бронзова епоха от Горнотракийската низина.
- ❖ Цялостно са анализирани и систематизирани технологичните и типологическите характеристики на малките керамични артефакти.
- ❖ Направен е опит за проследяване на вътрешните връзки между малките керамични артефакти, както и връзките с други елементи от материалната култура през ранната бронзова епоха в Горнотракийската низина.
- ❖ Направен е преглед и сравнение със синхронните явления, състояли се в много широк ареал, обхващат Централна и Източна Европа и Източното Средиземноморие.
- ❖ Представени са интерпретационни модели за обясняване на мястото и ролята на различните групи малки керамични артефакти от ранната бронзова епоха от Горнотракийската низина.
- ❖ Малките керамични находки са представени като информационен източник за контактите, движението и комуникациите на раннобронзовото население от Горнотракийската низина с общности от съседни или отдалечени географски ареали.
- ❖ Настоящият дисертационен труд внася нова информация за бронзовата епоха и праисторията в Югоизточна Европа.
- ❖ Изследването е вписано в проблематиката, свързана с формирането на ранната бронзова епоха в Горнотракийската низина, както и с предхождащия го Преходен период.

Списък на публикации, свързани с темата на дисертацията:

Минков 2018: П. Минков. Керамични антропоморфни фигури от Ранната бронзова епоха от Горнотракийската низина. Състояние и проблеми на изследванията. – *Bulgarian e-Journal of Archaeology, Supplementa 6*, 73–89.

Минков 2018: П. Минков. A thei-anthropic depiction from Early Bronze Age Upper Thrace (?). – Мартенски студентски четения. Сборник с материали от седма студентска научна конференция във ВТУ „Св. Кирил и Методий“, 4, 32–38.

Василева, Минков 2018: Ж. Василева, П. Минков. Културни влияния и далечни контакти през III хил. пр. Хр. – Александров, Ст., Димитрова, Я., Попов, Хр., Хореш, Б., Чукалев, К. (съст.). Злато и бронз. Метали, технологии и междурегионални контакти на територията на Източните Балкани през бронзовата епоха, София, 97–105.

Минков 2019: П. Минков. Раннобронзови (нестандартни?) керамични тежести/разпределители (?) от Горнотракийската низина. – *Журнал за исторически и археологически изследвания*, 3, 7–14.

Минков 2020: П. Минков. Раннобронзови керамични котви и куки от Горнотракийската низина. – Годишник на регионален исторически музей Пазарджик, 57–77.

Minkov 2021: P. Minkov. Early Bronze Age clay models of vehicles and wheels: an attempt to identify them on the present-day Bulgarian territories. – Сборник в памет на Румен Катинчаров (*Известия на Националния Археологически Институт*, XLVII), 203–214.